

Masteroppgave i historie med samfunnsfagdidaktikk

«Litauiske statsborgere i Norge 1940-45»

Høgskolen i Bergen, Våren 2013

David Sætre Ludvigsen

Innholdsliste

Kapittel 1:	Innledning	S. 5
	1.1 Problemstilling og avgrensning	S. 6
	1.2 Kildesituasjon og metode	S. 9
	1.2.1 Personellkort utfylt av allierte myndigheter etter krigen	S. 11
	1.2.2 Transportlister utfylt i forbindelse med repatrieringen	S. 15
	1.2.3 Transportlister utfylt i forbindelse med evakueringen til Tyskland	S. 16
	1.2.4 Diverse dokumenter knyttet til dagliglivet i samleleirene	S. 18
	1.3 Systematisering av informasjon fra arkivkildene	S. 20
Kapittel 2:	Fremveksten av den litauiske staten	S. 23
	2.1 Litauens eldre historie	S. 23
	2.2 Veien frem til selvstendighet i 1919	S. 24
	2.3 Grensejusteringer etter selvstendigheten	S. 28
	2.4 Fra demokrati til diktatur, og nesten tilbake til demokrati	S. 30
	2.5 Forholdet til nabolandene før 1939	S. 30
	2.6 Krigsutbruddet i 1939	S. 31
	2.7 Tysk okkupasjon i 1941	S. 33
Kapittel 3:	Tysk rekruttering av personell i Litauen	S. 36
	3.1 Militært personell	S. 36
	3.1.1 Selvforsvarsbataljoner	S. 37
	3.1.2 Den litauiske SS-legionen	S. 40
	3.1.3 Lietuvos vietinė rinktinė	S. 41
	3.1.4 Litauere i Luftwaffe	S. 42
	3.1.5 Etniske tyskere og andre frivillige eller tvangsrekrutterte soldater	S. 43
	3.2 Sivilt personell	S. 44
	3.2.1 Fra frivillig arbeidskraft til tvangsarbeidere	S. 45
	3.2.2 Innføring av obligatorisk arbeidspått	S. 46
	3.2.3 Litauische Bau Bataillone og Organisation Todt	S. 47
	3.3 Hvilke av disse gruppene kan ha havnet i Norge?	S. 48
	3.3.1 Vernepliktige eller frivillige i Wehrmacht	S. 48
	3.3.2 Personer tilknyttet Luftwaffe	S. 48
	3.3.3 Sovjetiske krigsfanger	S. 49
	3.3.4 Personer tilknyttet selvforsvarsbataljoner	S. 49
	3.3.5 Personer tilknyttet byggebataljonene	S. 50
Kapittel 4:	Kapitulasjon og repatriering av utlendinger fra Norge	S. 51
	4.1 Litauere som befant seg i Norge ved freden i 1945	S. 52
	4.2 Litauere blant Displaced Persons	S. 54
	4.3 Registrering og kategorisering	S. 55
	4.4 Litauere blant Disputed Persons	S. 56
	4.5 Hvor mange motsatte seg repatriering?	S. 57
	4.6 Hva var avgjørende for om de ville reise hjem eller ikke?	S. 60
	4.7 Kan motstand mot repatriering kobles til krigsforbrytelser?	S. 62
	4.8 Påvirket Wehrmachtstilknytning ønsket om å reise tilbake?	S. 63
	4.9 Fantes det noen reell grunn til å frykte repatriering?	S. 65

Kapittel 5:	Konflikter rundt repatrieringen av litauere fra Norge	S. 68
	5.1 Fase 1: Den sovjetiske repatrieringskommisjonen ankommer Norge	S. 69
	5.1.1 Sovjetiske krav på litauere i den første fasen av repatrieringen	S. 70
	5.1.2 Tilfeller av bortføringer i den første fasen av repatrieringen	S. 72
	5.1.3 Gjensidige beskyldninger om propagandavirksomhet	S. 74
	5.1.4 Norges forhold til Sovjetunionen i fase 1 av repatrieringen	S. 75
	5.2 Fase 2: Bare Disputed Persons er igjen i landet	S. 77
	5.2.1 Sovjetiske krav på litauere i fase 2 av repatrieringen	S. 77
	5.3 Fase 3: De allierte forlater landet	S. 79
Kapittel 6:	De litauiske statsborgerne bakgrunnshistorie	S. 82
	6.1 Kjennetegn ved de litauiske statsborgerne som helhetlig gruppe	S. 82
	6.2 Memellendere som egen gruppe blant de litauiske statsborgerne	S. 85
	6.3 Veien inn i tysk tjeneste	S. 90
	6.3.1 Personer tilknyttet Luftwaffe	S. 91
	6.3.2 Personer tilknyttet byggebataljoner	S. 91
	6.3.3 Øvrige sivile og frivillige Østarbeidere	S. 92
	6.4 Norske myndigheters syn på de litauiske statsborgerne	S. 93
	6.5 Kunne memellenderne velge om de var tyskere eller litauere?	S. 95
Kapittel 7:	Konklusjon	S. 98
	7.1 De som ikke motsatte seg repatriering	S.101
	7.2 De som motsatte seg repatriering	S.103
	7.3 Summary	S.105
	7.4 Arkivkilder	S.107
	7.5 Litteratur	S.107

Illustrasjoner

1. Eksempel på utfylt D.P.2 kort	S. 12
2. Eksempel på ferdig utfylt D.P.1 kort	S. 13
3. Eksempel på tre avvikende D.P. kort utfylt av samme person	S. 14
4. Utdrag fra repatrieringsliste utfylt av sovjetiske representanter	S. 15
5. Eksempel på enkel trasportliste utarbeidet i forbindelse med evakuering	S. 16
6. Eksempel på mer detaljert transportliste fra evakueringen til Tyskland	S. 17
7. Passerseddel Grefsrud fremmedleir i 1946	S. 19
8. Arbeids- og reisetillatelse fra 1947	S. 19
9. Tilgang på personopplysninger i kildematerialet	S. 20

Tabeller

1. Litauere i Norge fordelt på arbeidsgiver	S. 53
2. Utlendinger i Norge i 1945	S. 55
3. Litauere fordelt på ønsket reisested	S. 58
4. Ønsket reisested fordelt på tre kategorier	S. 59
5. Utvandningsprosent for ulike aldersgrupper	S. 61
6. Gifte personer fordelt på ønsket reisested	S. 61
7. Gifte personer med forsørgeransvar fordelt på ønsket reisemål	S. 62
8. Litauere fordelt på alder	S. 82
9. Litauere fordelt på yrke	S. 84
10. Sammenligning av ønsket reisested mellom memellendere og gruppen totalt	S. 87
11. Sammenligning av yrkesbakgrunn mellom memellendere og gruppen totalt	S. 87
12. Sammenligning av arbeidsgiver mellom memellendere og gruppen totalt	S. 88
13. Sammenligning av alder mellom memellendere og gruppen totalt	S. 89
14. Utlendinger i Norge ved frigjøringen	S. 93

Kapittel 1: Innledning

Andre verdenskrig førte til store folkeforflytninger i Europa, både under og etter krigen. I Norge befant det seg ved freden i mai 1945 over 450.000 utenlandske statsborgere, hvorav flesteparten var tyskere som hadde gjort tjeneste for okkupasjonsmakten. De resterende bestod av en lang rekke etniske og nasjonale grupper med til dels svært ulike bakgrunnshistorier. Den største gruppen bestod av om lag 100 000 personer som opprinnelig var hjemmehørende innenfor det området som i 1945 utgjorde Sovjetunionen.¹ Flertallet av disse hadde kommet til Norge som tvangsarbeidere etter først å ha blitt tatt som krigsfanger av de tyske styrkene på Østfronten. Et mindretall hadde blitt tvangsrekruttert som arbeidskraft etter at deres hjemsteder hadde kommet under tysk okkupasjon, mens en liten gruppe hadde reist frivillig for å arbeide for tyskerne i Norge. Felles for dem alle er derimot at de vanligvis omtales som «sovjetiske krigsfanger», både i faglitteraturen og i dagligtale.

I etterkrigstiden har denne gruppen mennesker fått tildelt en heller beskjeden plass i den norske historieskrivingen, selv om det i de senere årene har blitt gjort flere vitenskapelige og populærvitenskapelige arbeider med sovjetiske krigsfanger som tema. De fleste av disse tenderer til å omtale personer fra det sovjetiske området som en ensartet gruppe, til tross for at Sovjetunionen i 1945 var en stat bestående av 15 ulike republikker og en lang rekke etniske grupper. Noen av republikkene var blitt innlemmet med våpenmakt, og i enkelte tilfeller hadde dette skjedd så sent som etter utbruddet av andre verdenskrig. Som en følge av dette var det etter krigen mange mennesker i de tidligere tyskokkuperte delene av Europa som ikke lenger hadde noe selvstendig hjemland å reise til, men som i stedet formelt hadde blitt hjemmehørende i Sovjetunionen. Når disse i historieskrivingen omtales som sovjetborgere tillegges man dem samtidig den samme forhistorien og de samme egenskapene som sovjetborgere generelt. En slik fremstilling kan være problematisk dersom det i denne gruppen finnes nasjonaliteter som har en forhistorie og egenskaper som gruppe som avviker vesentlig fra flertallet. Flere steder i den eksisterende litteraturen mer enn antydes det at slike avvik finnes, og dette taler for at begrepet «sovjetiske krigsfanger» bør nyanseres noe.

¹ Soleim (2004): S. 323.

1.1 Problemstilling og avgrensning

Den nasjonaliteten som kanskje peker seg mest ut blant de sovjetiske krigsfangene i Norge er litauerne. Ikke bare skilte de seg etnisk fra majoriteten i Sovjetunionen, men de var også hjemmehørende i et land som i løpet av deres opphold i Norge gikk fra å være selvstendig til å bli okkupert av Sovjetmakten. Denne okkupasjonen førte dessuten til at mange av litauerne som befant seg i andre land ved freden ikke ønsket å reise hjem. Sovjetunionen på sin side forlangte at alle personer som var hjemmehørende innenfor det sovjetiskkontrollerte området utlevert, med eller mot deres egen vilje. Dette skapte diplomatiske konflikter for en rekke vestlige land hvor slike personer oppholdt seg i årene etter krigen, og Norge var ikke noe unntak.

Litauen er et land som i årene etter at det gjenvant selvstendigheten i 1990 har fått stadig tettere forbindelser til Norge. Først gjennom ulike former for hjelpearbeid og vennskapsordninger mellom kommuner og fylkeskommuner, og senere gjennom arbeidsinnvandring og handelssamarbeid. Til tross for dette er det forholdsvis lite kjent i begge land at det under krigen fantes en god del koblinger mellom landene. Krigen førte ikke bare litauiske borgere til Norge, men den brakte også norske borgere til Litauen.

Nordmennene var i all hovedsak frivillige soldater i tyske SS-enheter, og de har fått sin generelle historie beskrevet av et etter hvert økende antall forfattere. Litauerne var derimot for det meste, men ikke utelukkende, arbeidere som var blitt rekruttert til tysk tjeneste mot sin vilje. De ble transportert til Norge for å utføre ulike typer arbeid for okkupasjonsmakten, og mange av dem fikk sannsynligvis aldri se hjemlandet sitt igjen. Denne gruppen har bare i liten grad fått sin historie beskrevet tidligere, og det er derfor ett av målene med dette arbeidet å belyse deres opphold i Norge og sette dette inn i en større sammenheng. Jeg skal i denne oppgaven undersøke hvor mange litauere som ble sendt til Norge i perioden 1940-1945, hvilke bakgrunnshistorier de hadde, og hva som skjedde med dem etter freden.

For å få en god forståelse av hvorfor og hvordan litauerne havnet i Norge, samt hvilke roller de spilte her under okkupasjonen, er det nødvendig å innledningsvis gjøre et lengre historisk tilbakeblikk. Ikke bare til hendelser i umiddelbar forkant av andre verdenskrig, men også til de mer fjerntliggende delene av Litauens historie. Flere forskere har fremhevet at alle forsøk på å gjøre seriøse vurderinger av litauiske menneskers handlinger i krigsårene forutsetter

kjennskap til denne historien,² på samme måte som også for eksempel handlinger og hendelser knyttet til nordmenn under krigen også må sees mot et historisk bakteppe. Siden litauisk historie er lite kjent i Norge blir det følgelig også nødvendig å gjøre en kort gjennomgang av de hendelsene som lå til grunn for Litauens situasjon ved krigsutbruddet og den mentaliteten som på det tidspunktet var rådende i landet.

Generelt sett kan man si at Litauens utgangspunkt ved inngangen til den andre verdenskrigen på mange måter kan sammenlignes med situasjonen i Norge i 1940. Begge land var forholdsvis unge statsdannelser som forsøkte å holde seg utenfor stormaktsrivaliseringen gjennom en sterkt understreket nøytralitetspolitikk. Disse forsøkene ble for begge vedkommende like mislykkede, etter hvert som eskaleringen av krigen medførte at mindre staters nøytralitet måtte vike for stormaktsinteressene. Begge land opplevde dessuten både tyske og sovjetiske invasjonfremstøt, men omfanget og konsekvensene av dem ble like ulike som de generelle følgene krigen fikk for de to landene. Mens Norge kom ut av krigen med sin posisjon som selvstendig stat styrket, forsvant staten Litauen fra kartet etter verdenskrigen.³ Litauen satt dessuten igjen med en krigshistorie som ikke på langt nær er like enkel å fremstille i svart-hvitt perspektiv som den norske okkupasjonshistorien. I Litauen var det på det meste fire stridende parter som alle hadde kryssende interesser. Maktforholdene mellom dem endret seg i takt med krigens gang, og det samme gjorde den folkelige oppslutningen som hver enkelt aktør hadde. Det er viktig å ha kjennskap til årsakene bak dette fragmenterte bildet for å kunne forstå hendelsene knyttet til gruppen av litauere som oppholdt seg i Norge under og etter krigen. Det er derfor naturlig at de første delene av et arbeid med litauere i Norge som tema begynner med linjene som peker fremover mot Litauens rolle i krigen.

Når det gjelder litauere i Norge som gruppe finnes det lite informasjon om dem i den eksisterende forskningslitteraturen. For eksempel finnes det antydninger om hvor mange de skal ha vært, men disse bygger alle på en og samme arkivkilde. Dette er et brev som ble sendt fra den litauiske eksilregjeringen til den norske eksilregjeringen hvor det hevdes at det skal ha befunnet seg rundt 1 000 litauiske statsborgere i det tyskokkuperte Norge. Hvordan brevskriveren har kunnet komme frem til dette tallet er usikkert, og vi må derfor ta høyde for at det kan være noe overdrevet. På den andre siden gir påstanden grunnlag for å hevde at litauerne ikke var av ubetydelig antall. Det kan dessuten påvises at det befant seg noen større grupper av litauere i Norge under krigen. Blant annet finnes det 160 personer som hevder

² Gaunt, Levine & Palosuo (2004): S. 313.

³ Sužiedėlis (1989): S. 5.

litauisk nasjonalitet på listene over sovjetborgere som ble repatriert sommeren 1945. I tillegg kommer alle dem som motsatte seg repatriering, som for eksempel en gruppe på 130 personer som skal ha befunnet seg i en leir ved Trondheim,⁴ samt en rekke enkeltpersoner som nevnes i forskjellige deler av litteraturen. Det vil være nærliggende å anta at flertallet av disse personene på en eller annen måte var i fangenskap under sitt opphold i Norge.

I tillegg kommer en annen gruppe litauere som nok for det meste var å finne blant demobiliserte soldater fra Wehrmacht. Dette har sammenheng med at de nordlige delene av Litauen hadde en stor tysk minoritet, og at havnebyen Memel frem til 1918 var en del av Tyskland. Dette området ble annektert av Litauen i 1923, og alle innbyggerne ble dermed litauiske statsborgere frem til Tysklands reannektering av Memelområdet i 1939.⁵ I de foregående årene hadde det da pågått en betydelig kultursammensmelting i området, i den forstand at litauere i byområdet var blitt germanisert og tyskere i det omkringliggende området var blitt litauisert. Resultatet ble at mange av dem som ble kalt tyskere i Memelområdet i realiteten var etniske litauere, samtidig som det også fantes mange etniske tyskere blant dem som ble regnet som litauere.⁶ Jeg har derfor valgt å inkludere tyskere hjemmehørende innenfor den litauiske statens grenser av 1939 i min definisjon av begrepet litauer, og når jeg forventer å finne slike personer blant de tyske Wehrmachtsoldatene i Norge skyldes dette at de tyske vernepliktreglene også ble gjort gjeldende for tyskere i de okkuperte områdene. Tyskere i Litauen ble følgelig mobilisert til krigstjeneste, og det er stor sannsynlighet for at noen av dem var blant det 314.000⁷ tyske soldatene som befant seg i Norge i 1945.

Min undersøkelse avgrenser seg med andre ord seg til å omfatte personer hjemmehørende innenfor den selvstendige litauiske statens grenser av 1939 som befant seg i Norge i perioden 1940 til 1945. I dette utvalget gikk jeg ut fra at det etter all sannsynlighet ville finnes både etniske litauere og etniske tyskere. I tillegg antok jeg at utvalget ville kunne deles inn i en rekke underkategorier, basert på hvilke årsaker som førte til at personene befant seg Norge i

⁴ Ulateig (1985): S. 95.

⁵ Gerutis (1969): S. 249.

⁶ Gerutis (1969): S. 235.

⁷ Soleim (2004): S. 323.

denne perioden. Som et utgangspunkt forventet jeg at de skulle fordele seg på følgende kategorier:

- Tvangsutskrevne arbeidere i Organisation Todt
- Tvangsutskrevne arbeidere i Wehrmacht
- Vernepliktige tyskere fra Memelområdet
- Frivillige sivile arbeidere
- Sovjetiske krigsfanger med litauisk bakgrunn

For å fordele personene på disse kategoriene har det vært nødvendig å se nærmere på den enkeltes personlige bakgrunn. Som en følge av dette er deler av oppgaven knyttet til forhold i Litauen, både før og etter utbruddet av andre verdenskrig, og inneholder dessuten en god del systematisert informasjon på individnivå.

Siden litauerne i Norge først gjør seg bemerket som nasjonal gruppe i forbindelse med repatrieringen vil det også være naturlig å gå nærmere inn på hvordan denne prosessen foregikk, selv om et allerede foreligger flere fremstillinger av denne delen av norsk krigshistorie. Blant andre har Einar Kristian Steffenak beskrevet mye av problematikken omkring repatrieringen, men ingen har derimot tidligere skildret den fra litauisk perspektiv. Litauiske borgere har som regel alltid blitt fremstilt som tilhørende enten gruppen av sovjetborgere som ble sendt tilbake til Sovjetunionen, eller som en del av den svært sammensatte gruppen som motsatte seg slik repatriering.

Sist men ikke minst, var det mitt utgangspunkt at jeg ville skaffe til veie og systematisere en del grunnleggende tallmateriale knyttet til gruppen av litauere i Norge. De opplysningene som jeg regnet med å kunne skaffe omkring personalia for de enkelte personene ville jeg bruke til å forsøke å knytte litauerne i Norge til hendelser i Litauen under og etter krigen. I tillegg ville jeg bruke denne informasjonen i forbindelse med en mer forklarende fremstilling av hendelsesforløpet under repatrieringsprosessen etter krigen.

1.2 Kildesituasjon og metode

I de eksisterende arbeidene som har sovjetiske statsborgere i Norge under krigen som sitt tema omtales gjerne kildesituasjonen som vanskelig. Som en av flere årsaker til dette henvises det ofte til at mange dokumenter knyttet til denne gruppen ble brent av tyskerne i forkant av

kapitulasjonen.⁸ Det store flertallet av sovjetiske statsborgere ble dessuten repatriert kort tid etter freden, og det ble i den forbindelse ikke produsert særlig mange dokumenter. Dette skyldes sannsynligvis den hektiske arbeidssituasjonen som fulgte av at en heller beskjeden alliert styrke skulle holde orden på, og repatriere, 84 000 mennesker på relativt kort tid. Det eneste som er bevart av dokumenter med informasjon om personene som ble repatriert er så vidt jeg kjenner til transportlistene. Disse inneholder bare grunnleggende personinformasjon som navn og fødselsdato, samt hvilken nasjonalitet personen hadde. I tillegg finnes det en god del andre dokumenter som omtaler repatrieringen generelt, men disse gir bare i liten grad opplysninger på individnivå. Både transportlistene og øvrige dokumenter knyttet til repatrieringen befinner seg på Riksarkivet. Transportlistene foreligger dessuten i søkbar utgave på internett.⁹

Selv om kildesituasjonen for sovjetiske borgere generelt er vanskelig er den samtidig noe bedre for litauernes vedkommende. Dette har først og fremst sammenheng med at mange litauere motsatte seg repatriering, og dermed ble værende i Norge noe lenger enn de øvrige sovjetborgerne. I løpet av denne tiden ble de gjenstand for mer utførlige avhør for å avgjøre om de hadde rett til å motsette seg repatriering, og det ble produsert flere kartotekkort som inneholder personopplysninger. Disse kortene er bevart, om ikke i sin helhet så i alle fall i stor utstrekning, og er å finne i Riksarkivet. Det samme er ikke tilfelle for de registreringskortene som ble fylt ut av personer som senere ble sendt tilbake til Sovjetunionen. Deres kartotekkort regner jeg med befinner seg enten i Russland eller Tyskland, og jeg har derfor ikke regnet dem som tilgjengelige i denne sammenheng.

Videre ble det produsert en del dokumenter i forbindelse med at de sovjetborgerne som motsatte seg repatriering ble overført til Tyskland i forkant av de allierte styrkenes tilbaketrekning fra Norge. Blant dette materialet finnes blant annet transportlister med en begrenset mengde personopplysninger, blant annet i form av navn, alder, fødselsår, yrke og lignende. Dette er informasjon som kan settes i sammenheng med den informasjonen som kan hentes ut fra de tidligere nevnte kartotekkortene. I tillegg kommer en rekke dokumenter med personopplysninger knyttet til ulike hendelser i leirene hvor litauerne var internert i påvente av utreise. Dette er i hovedsak dokumenter av mer administrativ karakter, som for eksempel

⁸ Soleim (2005): S. 32.

⁹ Digitalarkivet.

permisjonssøknader og arbeidstillatelser, men det finnes også materiale knyttet direkte til repatrieringsspørsmålet. Jeg har i dette arbeidet benyttet meg av alle disse arkivkildene, og de kan kategoriseres på følgende måte:

- Personellkort utfylt av allierte myndigheter etter krigen.¹⁰
- Transportlister utfylt i forbindelse med repatrieringen til Sovjetunionen.¹¹
- Transportlister utfylt i forbindelse med evakueringen til Tyskland.¹²
- Diverse uordnet materiale i form av dokumenter knyttet til dagligliv i samleleirene i påvente av evakuering.¹³

Jeg fikk etter søknad innvilget innsyn i disse arkivene, og har vært på Riksarkivet for å gjennomgå det materialet de inneholder. Samlet sett regner jeg med at dette materialet utgjør det beste grunnlaget for å kunne gi et noenlunde helhetlig bilde av hvor mange litauere som befant seg i Norge under krigen. Det er i alle fall svært sannsynlig at det vil være et tilstrekkelig grunnlag, i og med at samtlige litauere formelt sett både skulle ha fylt ut registreringskort og figurert på en av transportlistene. I den grad noen navn ikke finnes i den ene kategorien vil det være stor sannsynlighet for at de finnes i den andre. På den måten forebygges feil som følge av eventuelle mangler ved transportlistene eller kartotekkortene. For å kunne svare på de øvrige delene av problemstillingen har jeg produsert en del statistisk materiale på grunnlag av opplysninger hentet fra arkivkildene, og sett dette i sammenheng med opplysninger hentet fra litteraturen. Det statistiske materialet har stort sett vært knyttet til grunnleggende personopplysninger, slik som alders- og yrkessammensetning, men omfatter også opplysninger om for eksempel arbeidsoppgaver i Norge og ønsket reisested etter evakueringen.

1.2.1 Personellkort utfylt av allierte myndigheter etter krigen

Ved frigjøringen ble alle personer som av ulike årsaker befant seg utenfor sitt eget hjemland gitt betegnelsen *Displaced Persons* av de allierte myndighetene. Disse ble pålagt å fylle ut

¹⁰ Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 31.

¹¹ Digitalarkivet.

¹² Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

¹³ Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

registreringskort, hvor de i tillegg til nasjonalitet også oppga en del andre opplysninger. Kortene ble kalt D.P.2 kort,¹⁴ og så ut som følger:

Illustrasjon 1: Eksempel på utfylt D.P.2 kort.

(1) Registration No.		A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD				For coding purposes																			
W 001 2 57 37		Original ☒		Duplicate ☐		A.	B.	C.	D.	E.	F.	G.	H.	I.	J.										
(2) Family Name		Other Given Names		(3) Sex	(4) Marital Status	(5) Claimed Nationality																			
Scapo		Serz		M. ☒ Single	☐ Married	Lithaver																			
(6) Birthdate		Birthplace		(7) Religion (Optional)		(8) Number of Accompanying Family Members:																			
9.1.03.		Wilna		Lithaven		gr-kat.																			
(9) Number of Dependents:		(10) Full Name of Father				(11) Full Maiden Name of Mother																			
3		Scapo Alex				Szira Maria																			
(12) DESIRED DESTINATION				(13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938.																					
Canada				Wilna				Lithaven																	
(14) Usual Trade, Occupation or Profession		(15) Performed in What Kind of Establishment		(16) Other Trades or Occupations		(17) Languages Spoken in Order of Fluency		(18) Do You Claim to be a Prisoner of War		(19) Amount and Kind of Currency in your Possession															
Schumacher						Lithavian b. german c. russian d. Polish		Yes ☐ No ☒																	
(20) Signature of Registrant:		(21) Signature of Registrar:		Date:		Assembly Center No.																			
		Stein Moss		31.1.1946		Halmestry																			
(22) Destination or Reception Center:																									
(23) Code for Issue		(24) REMARKS																							
		Ul reist til Canada. Haus mor og søster bor der.																							

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 31.

Alle de litauiske statsborgerne i Norge vil ha fylt ut slike kort, men i norske arkiver finnes i dag bare kortene tilhørende dem som ikke ble repatriert til Sovjetunionen. Disse personene ble senere gjenstand for uenigheter mellom vestallierte myndigheter og Sovjetunionen, fordi man fra sovjetisk side krevde dem utlevert. Fra vestalliert side nektet man å utlevere personer fra områder som var blitt okkupert av Sovjetunionen etter 1939, hvilket blant annet omfattet litauere. Siden disse personenes nasjonale tilhørighet var omstridt ble de gitt betegnelsen *Disputed Persons*. For å unngå at reelle sovjetborgere skulle utnytte situasjonen og forsøke å unngå repatriering gjennom å hevde at de var fra disse omstridte områdene underla man Disputed Persons en særlig grundig kontroll. Som en del av denne kontrollen måtte de blant annet fylle ut ytterligere et sett med registreringskort, kalt D.P.1 kort.¹⁵ Disse inneholdt riktignok stort sett den samme informasjonen som D.P.2 kortene, men det vil være naturlig å anta at de både ble mer samvittighetsfullt utfylt, og ble underlagt en grundigere gjennomgang.

¹⁴ Abraham (2007): S. 189.

¹⁵ Abraham (2007): S. 189.

Illustrasjon 2: Eksempel på ferdig utfylt D.P.1 kort

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD

(1) Registration No. **W 00152018**

For coding purposes
A B C D E F G H I J

Original Duplicate

M. Single Married
F. Widowed Divorced

(2) Family Name **Kakies Frits** Other Given Names (3) Sex (4) Marital Status (5) Claimed Nationality **Memel**

18.10.19. Preil, **Memel** (6) Birthdate (7) Religion **Evang.** (8) Number of Accompanying Family Members

(9) Number of Dependents: - **Kakies Martin** **Kubillus Maria** (10) Full Name of Father (11) Full Maiden Name of Mother

(12) DESIRED DESTINATION **Wesermünde Deutschl.** (13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938. **Preil, Memel.**

City or Village Province Country City or Village Province Country

Fischer.

(14) Usual Trade, Occupation or Profession (15) Performed In What Kind of Establishment (16) Other Trades or Occupations

German

(17) Language Spoken in Order of Fluency a. b. c. (18) Do You Claim to be a Prisoner of War? Yes No (19) Amount and Kind of Currency in your Possession

(20) Signature of Registrant: *Kakies Fritz* (21) Signature of Registrar: *J. Schuler*, Date: **17.1.46** Assembly Center No.

(22) Destination or Reception Center:

(23) Code for Issue	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28

(24) Residence

15-5111a

ALLIED EXPEDITIONARY FORCE
D. P. INDEX CARD

W 00152018

1. **KAKIES FRITZ**
(Registration number)

2. (Family name) (Other given names)

Kakies Fritz
(Signature of holder) D. P. 1

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 27.

For å øke informasjonsmengden om de enkelte individene har jeg gjort en gjennomgang av både D.P.1 og D.P.2 kortene. På den måten har jeg kunnet supplere informasjonen som finnes om hver enkelt gjennom å sammenligne hva de har oppgitt på de ulike kortene. Dette viste seg å være særlig nyttig, fordi det viste seg at verken D.P.1 eller D.P.2 kortene alltid ble fylt ut like fullstendig. I tillegg har flere av dem tilsynelatende kommet bort, og det ser dessuten ut til at flere personer har fylt ut en rekke kort som til dels avviker noe fra hverandre. Følgende tre kort fylt ut for samme person ved tre ulike anledninger kan tjene som et eksempel på dette:

Illustrasjon 3: Eksempel på tre avvikende D.P. kort utfylt av samme person

(1) REGISTRATION No. **W 00125736**

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD

For coding purposes
A B C D E F G H I J

Original Duplicate

M. Single Married
F. Widowed Divorced

(2) Family Name: **Liangaudas Pranas** (3) Sex: **M.** (4) Marital Status: **Married** (5) Claimed Nationality: **Lithauer**

(6) Birthdate: **8.11.90.** Birthplace: **Pietavas Telschen Lithuania** (7) Religion (Optional): **R. kat** (8) Number of Accompanying Family Members: **5**

(9) Number of Dependents: **5** (10) Full Name of Father: **Andreas Liangaudas** (11) Full Maiden Name of Mother: **Magdalena Aleksandrovich**

(12) DESIRED DESTINATION: **England** (13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938: **Telschen Lithuania**

(14) Usual Trade, Occupation or Profession: **Baker & confectioner** (15) Performed in What Kind of Establishment: **Own firm** (16) Other Trades or Occupations: **None**

(17) Languages Spoken in Order of Fluency: **lith. german russian** (18) Do You Claim to be a Prisoner of War:

(19) Amount and Kind of Currency in your Possession: **None**

(20) Signature of Registrant: **P. Liangaudas** (21) Signature of Registrar: **Stein Mrs** Date: **30.1.46** Assembly Center No. **Holmstrud**

(22) Destination or Reception Center: **England**

(23) Code for Issue:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

(24) REMARKS: **Kom til Holmstrud fra Havar den 17.1.46.**

DP-2
16-39781-1

(1) REGISTRATION No. **W 00125736**

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD

For coding purposes
A B C D E F G H I J

Original Duplicate

M. Single Married
F. Widowed Divorced

(2) Family Name: **Liangaudas Pranas** (3) Sex: **M.** (4) Marital Status: **Married** (5) Claimed Nationality: **Lithauer**

(6) Birthdate: **8/11-90.** Birthplace: **Pietavas Telschen Lithuania** (7) Religion (Optional): **R. kat** (8) Number of Accompanying Family Members: **5**

(9) Number of Dependents: **5** (10) Full Name of Father: **Andreas Liangaudas** (11) Full Maiden Name of Mother: **Magdalena Aleksandrovich**

(12) DESIRED DESTINATION: **England** (13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938: **Telschen Lithuania**

(14) Usual Trade, Occupation or Profession: **Baker & confectioner** (15) Performed in What Kind of Establishment: **Own firm** (16) Other Trades or Occupations: **None**

(17) Languages Spoken in Order of Fluency: **lith. german russian** (18) Do You Claim to be a Prisoner of War:

(19) Amount and Kind of Currency in your Possession: **None**

(20) Signature of Registrant: **P. Liangaudas** (21) Signature of Registrar: **Stein Mrs** Date: **30.1.46** Assembly Center No. **Holmstrud**

(22) Destination or Reception Center: **England**

(23) Code for Issue:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

(24) REMARKS: **fra Havar lazarsett 17/1. til 5/2/46.**

DP-2
16-39781-1

(1) REGISTRATION No. **W 00125736**

A.E.F. D.P. REGISTRATION RECORD

For coding purposes
A B C D E F G H I J

Original Duplicate

M. Single Married
F. Widowed Divorced

(2) Family Name: **Liangaudas Pranas** (3) Sex: **M.** (4) Marital Status: **Married** (5) Claimed Nationality: **Lithauer**

(6) Birthdate: **8.11.90.** Birthplace: **Pietavas Telschen Lithuania** (7) Religion (Optional): **R. kat** (8) Number of Accompanying Family Members: **5**

(9) Number of Dependents: **5** (10) Full Name of Father: **Andreas Liangaudas** (11) Full Maiden Name of Mother: **Magdalena Aleksandrovich**

(12) DESIRED DESTINATION: **England** (13) LAST PERMANENT RESIDENCE OR RESIDENCE JANUARY 1, 1938: **Telschen Lithuania**

(14) Usual Trade, Occupation or Profession: **Baker & confectioner** (15) Performed in What Kind of Establishment: **Own firm** (16) Other Trades or Occupations: **None**

(17) Languages Spoken in Order of Fluency: **lith. german russian** (18) Do You Claim to be a Prisoner of War:

(19) Amount and Kind of Currency in your Possession: **None**

(20) Signature of Registrant: **P. Liangaudas** (21) Signature of Registrar: **Stein Mrs** Date: **30.1.46** Assembly Center No. **Holmstrud**

(22) Destination or Reception Center: **England**

(23) Code for Issue:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

(24) REMARKS: **Kom til Holmstrud fra Havar den 17.1.46. Gretsrud 17,8,46**

DP-2
16-39781-1

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 31.

Her finner vi for eksempel at det øverste kortet er signert, mens det tilsynelatende identiske kortet nederst ikke er signert. Dette siste kortet er sannsynligvis den obligatoriske kopien som vanligvis ble fylt ut for hver fange, til tross for at det ikke er krysset av i kopifeltet. Når kortene er såpass like som disse to kan de fungere som gjensidig bekreftende. På samme måte kan kortene skape forvirring dersom de inneholder motstridende informasjon, slik eksempelet i midten viser. Dette er fylt ut av en annen funksjonær enn de to andre, og her har man feilstavet både for- og etternavn.

1.2.2 Transportlister utfylt i forbindelse med repatriering

De litauerne som ønsket å reise hjem etter krigen ble repatriert til Sovjetunionen i løpet av sommeren 1945, og i forbindelse med dette ble det fylt ut transportlister med informasjon om enkeltindivider. Disse listene finnes som nevnt tilgjengelig i en søkbar database på Internett og krevde derfor ikke besøk i Riksarkivet for å kunne undersøkes. Listene ble ført i pennen av sovjetiske representanter og det ble brukt samme skjema for alle personer uansett nasjonalitet. Dette er sannsynligvis forklaringen på både hvorfor enkelte av navnene, som for eksempel i fange nr.18 sitt tilfelle, er russifisert:

Illustrasjon 4: Utdrag fra repatrieringsliste utfylt av sovjetiske representanter.

Du vil no sjå postane som oppfyller søkekravet nedanfor. Du kan både setja opp nye krav og forandra dei du alt har lagt in

Fann 160 personar av 85042 (viser 1 - 10)

Kvar side nedunder viser maskimalt 10 funne postar. Du kan bla mellom desse sidene ved hjelp av knappene over.

	Fangenr.	Etternamn	Førenamn	Farsnamn	Fødd dato	Nasjonalitet	Eskenr	Mappenavn/-nr	Id
21503	18	Martsjukevitsj	Iosif	Antonovitsj	1904-01-01	Litauisk	16	Narvik 24	21521
40773	251	Krepstakis	F.	I.	1906-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40793
40781	259	Jasinskij	I.	V.	1906-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40801
40784	262	Kurajtes	Ju.	Ju.	1910-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40804
40786	264	Sjesjkus	K.	K.	1904-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40806
40788	266	Musteja	I.	F.	1902-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40808
40789	267	Miller	G.	S.	1910-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40809
40790	268	Grigolejt	V.	G.	1912-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40810
40791	269	Venskus	M.	G.	1913-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40811
40792	270	Konrad	V.	M.	1925-01-01	Litauisk	18	Melhus 12	40812

Kilde: Digitalarkivet

Listene har den svakheten at de ikke alltid inneholder fullt fornavn, men i stedet bare initialer. Dersom det samlede utvalget av personer i mitt utvalg hadde vært større hadde dette kunnet bli en betydelig ulempe, mellom annet fordi slike forhold øker muligheten for dobbeltregistreringer. Men siden listene på den andre siden inneholder nøyaktig fødselsdato regner jeg ikke dette som noe stort problem, i og med at sannsynligheten av at to personer

med identisk fødselsdato også skal ha like initialer er relativt begrenset i en så liten gruppe av personer. Da er det derimot større fare for at det kan forekomme feil som følge av at personer bevisst har oppgitt uriktige opplysninger.

1.2.3 Transportlister utfylt i forbindelse med evakueringen til Tyskland

De litauerne som ikke reiste til Sovjetunionen ble etter hvert evakuert til vestallierte okkupasjonssoner Tyskland.¹⁶ Dette ble mellom annet gjort for å unngå at den norske staten skulle komme under sovjetisk press for å utlevere dem, og kan derfor sies å ha vært et tiltak som skulle sikre litauerne mot ufrivillig hjemsendelse. I forbindelse med transporten til Tyskland ble det også utarbeidet transportlister, og disse er i sin helhet bevart og tilgjengelig på Riksarkivet. Når vi kan slå fast at de er bevart i sin helhet skyldes det at opplysninger om antallet personer som ble evakuert er omtalt i flere ulike dokumenter i samme arkiv,¹⁷ og at dette stemmer over ens med antallet personer som figurerer på listene. Som eksempelet under viser inneholder derimot disse listene for det meste bare opplysninger om navn og nasjonalitet:

Illustrasjon 5: Eksempel på enkel transportliste utarbeidet i forbindelse med evakuering

PARTY NO 1. VEM.	LITHUANIAN
1. Adamskius, Antanas.	31. Burkauskas, Juozas.
2. Aleksonis, Adolfas.	32. Baliumas, Adolfas.
3. Andrijeuskas, Jonas.	33. Balciusis, Pranas.
4. Apulskis, Vaclovas.	34. Baltrunas, Alfonsas.
5. Artigasius, Aleksas.	35. Davydus, Vincas.
6. Arenciukis, Vytautas.	36. Bateika, Gediminas.
7. Augustina, Alfonsas.	37. Bichnevicius, Stabontas.
8. Babonas, Alfonsas.	38. Bickauskas, Sergejus.
9. Bagdasinuskas, Kazys.	39. Bytautas, Tomas.
10. Bajarusas, Povilas.	40. Breninskas, Bronius.
11. Balakausas, Antanas.	41. Ceilius, Juozas.
12. Balciukis, Kazys.	42. Cirtauskas, Kazys.
13. Bajonas, Pranas.	43. Cekauskius, Antanas.
14. Baltrunas, Stasys.	44. Cernackis, Vytautas.
15. Baltrusaitis, Antanas.	45. Cepunas, Kazys.
16. Banalis, Vytautas.	46. Cepukas, Juozas.
17. Baronas, Juozas.	47. Cerniauskas, Stepan.
18. Bartkevicius, Jonas.	48. Cirpulis, Vytautas.
19. Bartkus, Jonas.	49. Cysas, Julius.
20. Bartkus, Stasys.	50. Sakalas, Pranas. (Leader)
21. Bernotavicius, Kazys.	
22. Biskeris, Petras.	
23. Blizius, Stasys.	
24. Bogusis, Jonas.	
25. Brazauskas, Bronius.	
26. Brazelis, Andrus.	
27. Brazelis, Jonas.	
28. Brazelis, Juozas.	
29. Brunas, Povilas.	
30. Bulke, Petras.	

Kilde: Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

¹⁶ Soleim (2009): S. 298.

¹⁷ Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

De kan dermed i hovedsak bare benyttes til å avgjøre hvem som reiste hvor i 1945, men dersom man supplerer denne informasjonen med opplysninger hentet fra personellkortene er det mulig å gjøre statistiske undersøkelser av mellom annet hvilke kjennetegn gruppen som motsatte seg repatriering hadde i forhold til gruppen som reiste hjem frivillig. Noen av listene kan dessuten også supplere eller bidra til å bekrefte opplysninger som finnes på personellkortene, i og med at man i noen tilfeller benyttet seg av mer detaljerte transportlister:

Illustrasjon 6: Eksempel på mer detaljert transportliste fra evakueringen til Tyskland

Serial No. _____
Date _____

NOMINAL ROLL OF EX PW *Welschmader*

Compiled in **Trondhem** Camp **Trolla** Zone **5** Nationality **Lithuanians ~ 138.**

	(1) Surname	(2) Initials	(3) Rank	(4) Domicile	(5) Trade	(6) Remarks
1	Adomaitis	V	Sold		Policeman	
2	Andrejauskos	P	"		Farmer	
3	Andriuskevicius	A	"		Farmer	
4	Baltakis	A	"		Student	
5	Baltoragis	P	"		Farmer	
6	Barauskis	P	y		Farmer	
7	Baronaitis	V	"		Porter	
8	Boniulis	F	"		Electrician	
9	Bordaitis	K	"		Clerk	
10	Bortulus	P	"		Joiner	
11	Borzis	B	"		Joiner	
12	Bichauskas	A	"		Farmer	
13	Budrys	P	"		Farmer	
14	Buiwydas	A	"		Student	
15	Bulvass	R	"		Student	
16	Butaotis	J	"		Book-keeper	
17	Butkevicius	K	"		Scholar	
18	Dambrauskas	F	"		Mason	
19	Dauneckas	V	"		Student	
20	Diaskis	A	"		Farmer	
21	Domasauskas	A	"		Locksmith	
22	Drasdauskas	A	"		Farmer	
23	Gaigalas	A	"		Clerk	
24	Gargalas	A	"		Smith	
25	Gelzinis	V	"		Joiner	
26	Gelzinis	A	"		Joiner	
27	Gedelit	R	"		Merchant-Navy	
28	Gervickas	K	"		Locksmith	
29	Giriunas	A	"		Railman	
30	Gricius	K	"		Farmer	
31	Gudanicus	P	"		Joiner	
32	Gudavicius	S	"		Wheelwright	
33	Gudonis	P	"		Mason	
34	Ignotas	B	"		Cobler	
35	Jankauskas	K	"		Farmer	
36	Jarutis	J	"		Farmer	
37	Jonaitis	A	"		Farmer	
38	Jonusas	R	"		Scholar	
39	Judikevicius	V	"		Locksmith	
40	Juknys	A	"		Carpenter	
41	Juknys	J	"		Farmer	
42	Jusos	J	"		Farmer	
43	Juozapavicius	V	"		Watchmaker	
44	Kaledinskas	V	"		Carpenter	

Kilde: Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

Illustrasjon 6 viser at noen av listene dessuten inneholder opplysninger om både personenes yrkesbakgrunn og deres formelle rang. Andre lister inneholder for øvrig informasjon om alder. Illustrasjon 6 er dessuten interessant fordi den kan sies å oppgi at samtlige litauere skal

være tidligere Wehrmachtsoldater. Den bygger dermed opp under en av to motstridende påstander som fremkommer i litteraturen, nemlig at det blant litauerne skal ha vært mange som frivillig samarbeidet med tyskerne.¹⁸ En slik påstand står i kontrast til den litauiske eksilregjeringens påstand om at så godt som samtlige litauere som befant seg i Norge i 1945 vart blitt inkorporert i de tyske styrkene mot sin vilje. Slike motstridende påstander understreker behovet for en kritisk behandling av kildene, og i dette tilfellet vil man blant annet kunne peke på at kategoriseringen av litauerne som Wehrmachtsoldater på akkurat denne listen kan skyldes noe så enkelt som at man ikke hadde et skjema som passet. Man har her brukt et skjema utarbeidet for transport av tidligere krigsfanger og ganske enkelt strøket ut bokstavene PW (prisoners of war) og føyet til ”Wehrmacht” i stedet. Formelt sett var ikke litauerne krigsfanger, og siden de sannsynligvis var iført tyske Organisation Todt uniformer kan en slik betegnelse ha virket nærliggende. Den kan derimot ikke i ettertid danne grunnlag for å konkludere med at hele gruppen var tilhørende Wehrmacht. Særlig ikke når personene på listen andre steder i litteraturen bare omtales som Displaced Persons. Slike kritiske vurderinger og kontrollerende sammenligninger har det vært nødvendig å foreta fortløpende i arbeidet med kildene.

1.2.4 Diverse dokumenter knyttet til dagligliv i samleleirene i påvente av evakuering

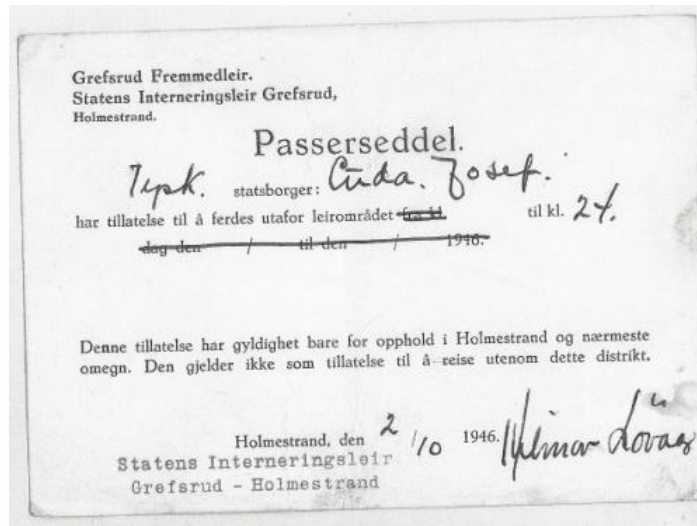
I tillegg til personellkort og transportlister omfatter dessuten arkivkildene en rekke øvrige dokumenter av mer fragmentert art. De skriver seg fra litauernes opphold i samleleirene i Norge i perioden fra frigjøringen frem til de enten ble evakuert til Tyskland eller reiste hjem til det som da hadde blitt Sovjetunionen. Dette er dokumenter vedrørende alt fra tannlegebehandling og utlån av bibliotekbøker til lange personlige brev. Felles for dem er at nesten samtlige i varierende grad inneholder opplysninger som enten kan supplere de øvrige kildene, eller tjene som bekreftelse på informasjon som finnes i andre kilder. I og med at de fleste dokumentene er daterte kan de dessuten brukes til å plassere personer i Norge på et bestemt tidspunkt. Siden hoveddelen av repatrieringen til Sovjetunionen ble forholdsvis tidlig avsluttet kan slike dateringer for eksempel være avgjørende for å kunne avgjøre om en person først motsatte seg repatriering for senere å ombestemme seg.

Noe av dette materialet er av standardisert art, som for eksempel de mange passersedlene og arbeidstillatelsene. Disse kan blant annet brukes til å bekrefte navn og stavellesmåter, samt til

¹⁸ Soleim (2004): S .9.

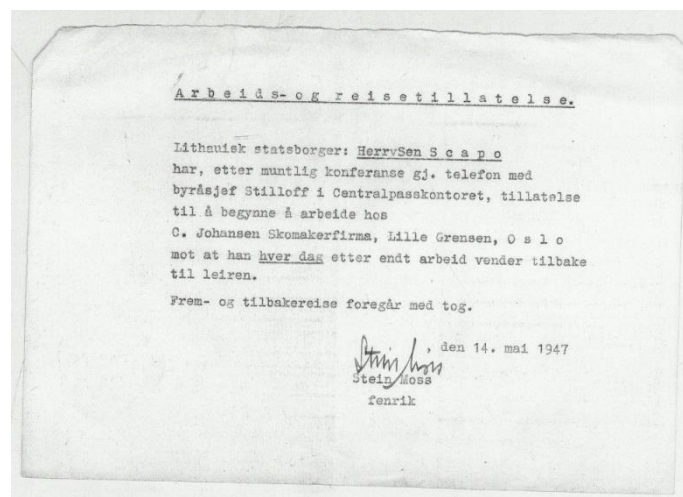
å bekrefte at den omtalte personen faktisk befant seg i angitte leir på et bestemt tidspunkt. Opplysningene fra disse dokumentene vil dermed kunne sies å styrke påliteligheten av opplysninger fra de øvrige kildene.

Illustrasjon 7: Passerseddel Grefsrud fremmedleir i 1946

Kilde: Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

Illustrasjon 8: Arbeids- og reisetillatelse fra 1947

Kilde: Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

På den andre siden finnes slike dokumenter bare for noen få personer, og vi har heller ikke noen oversikt over hvor mye av dette materialet som har gått tapt. Dermed er det dårlig egnet til å lage noen selvstendig statistisk oversikt over for eksempel hvor mange av de internerte litauerne som tok seg arbeid utenfor leirene, eller fikk bevege seg fritt utenfor leirområdet.

1.3 Systematisering av informasjon fra arkivkildene

Samlet sett inneholder arkivkildene en mengde grunnleggende personopplysninger om personene i utvalget, og de er dessuten de eneste systematiserte arkivkildene i Norge vi kjenner til som inneholder relevant informasjon om disse personene. Ulike former for opplysninger fremkommer i ulike typer kilder, og denne informasjonen fordeler seg på følgende måte:

Illustrasjon 9: Tilgang på personopplysninger i kildematerialet

	D.P.1 personkort	D.P.2 personkort	Sovjetisk transportliste	Britisk Transportliste Trondheim	Britisk transportliste Oslo
Etternavn	X	X	X	X	X
Fornavn	X	X			X
Initialer	X	X	X	X	X
Alder	X	X	X		
Nasjonalitet	X	X	X	X	X
Yrke	X	X		X	
Utdanning	X	X			
Oppgave i Norge	X	X		X	

Som vi ser er det bare personenes etternavn og deres nasjonalitet som er felles for samtlige kategorier, og dermed binder dem sammen. Dette har medført en del utfordringer under bearbeidelsen av informasjonen fra kildene. Først og fremst fordi det i visse tilfeller kan være uklart om man på to ulike lister står ovenfor en og samme person som har fått navnet sitt stavet på to måter, eller om det er snakk om to ulike personer. For eksempel har det i mange tilfeller vært nødvendig å knytte et fullstendig utfylt D.P.2 kort sammen med en person på en sovjetisk transportliste utelukkende på grunnlag av et etternavn og et fødselsår. Da er det svært viktig at begge deler er korrekt, og i tilfeller hvor man er i tvil har det vært nyttig å ha tilgang på så mange gjensidig bekreftende kilder som mulig.

For å systematisere all informasjonen har det vært det nødvendig å først ta noen valg i forhold til hva som skal tas med og hva som skal utelates av informasjon under bearbeidelsen av kildematerialet. Siden mengden av informasjon som finnes i de ulike kategoriene av kilder er sterkt varierende, samt at mange personer bare kan påtreffes i en av kategoriene, har slike valg vært en balansegang. Hvis man tar med mye informasjon vil denne sannsynligvis bare kunne finnes for en liten del av utvalget, og dette vil kunne svekke påliteligheten av eventuelle statistiske fremstillinger. Hvis man tar med for lite vil det kunne gå ut over den helhetlige verdien av hele undersøkelsen, og jeg hadde da risikert å sitte igjen med en svært liten totalmengde av ny kunnskap. Jeg besluttet derfor å konsentrere meg om informasjon som fantes for en stor del av utvalget, og som i tillegg lot seg kategorisere på forsvarlig vis. Det vil i praksis si at jeg innhentet følgende informasjon om hver enkelt i utvalget, så langt dette har latt seg gjøre:

- Fornavn
- Etternavn
- Alder
- Kjønn
- Yrke
- Sivilstatus
- Påstått nasjonalitet
- Antall forsørgede
- Arbeidsgiver i Norge
- Ønsket reisested ved utsendelse
- Hvorvidt vedkommende ble repatriert til Sovjetunionen eller ikke

For å systematisere denne informasjonen registrerte jeg den i en database, slik at jeg kunne bruke den til å lage statistiske fremstillinger. Før jeg begynte å lage statistikk gjennomgikk jeg en alfabetisk liste av alle personene i databasen for å lete etter personer med påfallende likhetstrekk i etternavn. På den måten antar jeg at jeg har kunnet unngå feilregistreringer. De statistiske fremstillingene av informasjonen hentet fra kildene har jeg brukt til å undersøke en rekke antakelser eller hypoteser som bygger på opplysninger fra eksisterende forskningslitteratur. Antakelsene berører både litauerne som gruppe og underkategorier i denne gruppen, og var som følger:

- Flesteparten av litauerne i Norge var tilknyttet Organisation Todt.
- Flesteparten av litauerne i Norge var mellom 20 og 25 år gamle.
- Flesteparten av litauerne i Norge var ugifte.
- Blant litauerne i Norge fantes det ingen kvinner.
- Blant litauerne i Norge fantes det ingen barn
- Blant litauerne i Norge hadde personer fra Memelområdet en høyere gjennomsnittsalder enn de øvrige
- Litauere fra Memelområdet ønsket i mindre grad enn de øvrige litauerne å returnere til Sovjetunionen
- Personer med familieforpliktelser ønsket i høyere grad enn de øvrige å reise til vesten fremfor å bli repatriert

Sett i sammenheng med den informasjonen jeg har innhentet fra tidligere undersøkelser på området, samt fra øvrig litteratur mener jeg at jeg har grunnlag nok for min beskrivelse av de litauiske statsborgernes opphold i Norge under krigen, deres bakgrunnshistorie og hva som skjedde med dem etter krigen. Samlet sett er informasjonsgrunnlaget om denne gruppen både spredt og fragmentert, og ett av denne oppgavens to hovedsiktemål er derfor å sette sammen og systematisere det som finnes av opplysninger knyttet til dem. Det andre hovedsiktemålet er å analysere disse opplysningene på bakgrunn av det som finnes av informasjon om dem i arkivene etter de norske repatrieringsmyndighetene. For å kunne sette dette inn i en større sammenheng er det nødvendig å gjøre rede for noen viktige hovedtrekk ved utviklingen av den litauiske staten. Kapittel 3 inneholder derfor et historisk tilbakeblikk.

Kapittel 2 Fremveksten av den litauiske staten

2.1 Litauens eldre historie

Litauen har lange tradisjoner som selvstendig stat. Området ble første gang påviselig nevnt under dagens betegnelse i 1009, selv om det da ikke var snakk om noe annet enn et bestemt geografisk område befolket av enkelte baltiske stammer som allerede på det tidspunktet hadde befunnet seg der i over 3000 år.¹⁹ Området ble organisert som stat først i det 13. århundrede,²⁰ etter en blodig samlingsprosess som på flere områder kan sammenlignes med den norske rikssamlingen på 800-tallet. Etter samlingen ble det ført en mer organisert motstand mot ridderne fra Den teutonske orden, som fra tidlig på 1200-tallet hadde utgjort den klart mest alvorlige ytre trusselen for landområdet. Ridderne hadde flyttet sine korstog til denne ennå hedenske delen av Europa etter at motstanden i Østen hadde blitt for hard. De kjempet om dominans i dette området helt frem til slaget ved Tannenberg i 1410, hvor de ble slått av forente styrker fra Polen og Litauen.²¹ Etter dette nederlaget utgjorde ikke lenger Den teutonske orden noen reell trussel, og seierherrene fikk mulighet til å konsolidere sin stilling i området. I årene frem mot seieren over ridderne hadde de litauiske herskerne dessuten klart å flytte statens grenser østover, på bekostning av en rekke slaviske områder, slik at landet etter hvert fremstod som en regional stormakt.

Denne dominerende posisjonen skulle derimot bare vise seg å vare i rundt 150 år. Allerede i 1386 gikk landet inn i en union med den gamle alliansepartneren Polen som i ulike former skulle vare til 1795. I denne unionen ble Litauen gradvis den underlegne parten, og Polen kom etter hvert til å dominere både kulturelt og politisk.²² De fleste litauiske historikere synes likevel ikke å betrakte hopehavet med Polen som en periode med fullstendig tap av selvstendighet. Overgangen fra selvstendighet til ufrihet regnes vanligvis fra 1795, da Russland, Preussen og Østerrike delte den polsk-litauiske staten mellom seg som en del av etterspillet etter Den polsk-russiske krig i 1792.²³ Delingen kom etter en lengre ufredsperiode med kriger mot blant andre Russland og Sverige, samt en økende intern splittelse internt i samveldet. Den førte til at Litauen ble innlemmet som en provins i det Russiske imperiet, men

¹⁹ Ekholm (1984): S. 1.

²⁰ Kairienė (2000): S. 9.

²¹ Misiunas & Taagepera (1993): S. 3.

²² Jæger (1993): S. 39.

²³ Kiaupa (2004): S. 166.

landet hadde på det tidspunktet bak seg en periode på over 500 år hvor forestillingen om retten til en egen stat hadde hatt god tid til å etablere seg.

Kort tid etter ble dessuten russernes herredømme over området opphevet, om enn for en kortere periode. I 1812 gikk Napoleon til angrep på Russland, og som en del av dette felttoget marsjerte han gjennom Litauen på veien mot Moskva. Hele landet kom under fransk okkupasjon og Storhertugdømmet Litauen ble erklært gjenopprettet. Denne nye staten skulle riktignok først og fremst fungere som en leverandør av forsyninger for de fremrykkende franske troppene,²⁴ men gjenopprettelsen ble godt mottatt og det lyktes Napoleon å rekruttere en del nytt personell i landet. Napoleons armé ble allerede ved ankomsten ønsket velkommen som frigjørere,²⁵ og denne korte perioden med frihet fra russisk styre må ha bidratt til å holde liv i forestillingen om en egen stat. Etter Napoleons nederlag kom derimot Litauen nok en gang på russiske hender.

I årene som fulgte under russisk herredømme var det få som så for seg en egen og uavhengig litauisk stat. Noe slikt hadde da heller ikke eksistert på over 400 år, så det var mer naturlig å se til den nære fortiden etter alternativer til russisk styre. De nasjonalistiske strømmingene som fantes gikk derfor mer i retning en reetablering av det gamle Polsk-Litauiske riket eller en føderasjon med Hviterussland.²⁶ Slike ambisjoner, i kombinasjon med misnøye rettet mot det russiske overherredømmet, førte uansett til flere opprør i Litauen i årene frem mot revolusjonstiden i Russland. Reaksjonen på oppstandene ble en omfattende russifiseringspolitikk,²⁷ men dette tiltaket ser snarere ut til å ha styrket de nasjonale elementene mer enn det svekket dem. Et eksempel på dette kan være at de første nasjonalistiske skriftene som dukker opp i Litauen i denne perioden er skrevet på polsk,²⁸ mens de senere til dels går over til å bli skrevet på litauisk.²⁹

2.2 Veien frem til selvstendighet i 1919

Litauens vei fra russisk overherredømme til selvstendig stat begynner på mange måter for alvor med utbruddet av Den første verdenskrigen i 1914. Det er i løpet av denne krigen at

²⁴ Kiaupa (2004): S. 177.

²⁵ Boye (2006): S. 28.

²⁶ Jæger (1993): S. 41.

²⁷ Kiaupa (2004): S. 179.

²⁸ Jæger (1993): S. 39.

²⁹ Kiaupa (2004): S. 203.

tanken om selvstendighet utformes som et reelt alternativ, og oppnår en betydelig støtte i befolkningen. Det som hadde vært av slike selvstendighetsambisjoner tidligere hadde som nevnt i hovedsak tatt sikte på en statsdannelse sammen med Polen eller Hviterussland, og da i form av en føderasjon snarere enn en nasjonalstat.³⁰ Men i løpet av krigen førte i hovedsak utviklingen i Russland og Tyskland til at et fremtidig mål om nasjonal selvstendighet etter hvert fremstod som både oppnåelig og ønskelig, og ved utgangen av verdenskrigen hadde de nasjonale strømningene blitt sterke nok til at prosjektet kunne gjennomføres.

Ved krigsutbruddet nådde kamphandlingene raskt litauiske landområder, selv om det meste av de tidlige kampene fant sted i Øst-Preussen.³¹ Under sommeroffensiven i 1915 rykket de tyske styrkene langt inn i Litauen og besatte hele landet innen utgangen av september. Over 300.000 sivile hadde da flyktet mot Russland sammen med den russiske hæren, som på det tidspunktet var på tilbaketog.³² De skulle bli værende i Russland helt til verdenskrigens slutt. Etter revolusjonen i Russland i 1917 og bolsjevikenes maktovertakelse ble hele Baltikum okkupert av tyske styrker. Disse sørget for at forsøk på å etablere nasjonale eksekutivorgan ble forhindret, og forberedte en fremtidig tysk maktovertakelse i området. Blant de tyske framtidsplanene som verserte var tanken om å bruke Baltikum som koloniseringsland for demobiliserte tyske soldater, og for Litauens del så man for seg en fremtidig statsdannelse innenfor det tyske rikets rammer.³³ Ved freden i Brest-Litovsk i mars 1918 ble da også hele Baltikum tilkjent Tyskland. Unntaket var Riga, som var tiltenkt en status som fristat.³⁴ Tyskland planer for Litauen skal på dette tidspunktet ha vært å gi landet en begrenset selvstendig status og pålegge det tette bånd til Tyskland.³⁵

Situasjonen i øst ble i liten grad påvirket av at Tyskland og dets allierte i november samme år måtte inngå våpenhvile med vestmaktene. I strid med både baltiske interesser og betingelsene for våpenhvilen ble tyske tropper stående i Baltikum også etter våpenstillstanden, og hadde fortsatt vide fullmakter der.³⁶ I februar hadde det i Litauen funnet sted et vellykket nasjonalt opprør og 16.februar 1918 erklærte det såkalte Litauiske Rådet i Vilnius landet som *"re-etablert som en uavhengig stat grunnlagt på demokratiske prinsipper, og med Vilnius som*

³⁰ Vardys & Sedaitis (1996): S. 19.

³¹ Kiaupa (2004): S. 227.

³² Vardys & Sedaitis (1996): S. 20.

³³ Ekholm (1984): S. 3.

³⁴ Enquist (1969): S. 193.

³⁵ Kiaupa (2004): S. 235.

³⁶ Jæger (1993): S. 43.

hovedstad”.³⁷ Både Vilnius og det øvrige Litauen var på dette tidspunktet besatt av tyske styrker og formelt under tyske myndigheters kontroll. Betingelsene for den nye selvstendigheten ble derfor gjenstand for forhandlinger med Tyskland, som til slutt anerkjente Litauen som stat uten å ta endelig stilling til hvor statens geografiske grenser skulle gå.³⁸ Både selvstendighetserklæringen og den tyske anerkjennelsen stod fortsatt ved lag ved freden i 1918.

Kort tid etterpå fikk Litauen derimot merke virkningene av den Russiske revolusjon. Regjeringen i det nå kommunistiske Russland hadde hele tiden vært misfornøyd med den harde fredsavtalen fra Brest-Litovsk, som hadde ført til at alle de europeiske landevinningene under det russiske rikets ekspansjoner gjennom de 250 siste årene hadde gått tapt.³⁹ Derfor annullerte Russland i november 1918 hele fredsavtalen, og erklærte dermed Tysklands krav på de baltiske landene som ugyldige. Trotskij hevdet i forbindelse med dette at det første steget i den forestående verdensrevolusjonen måtte bli en offensiv i Baltikum.

Eksilregjeringer for de tre landene ble opprettet på russisk grunn, og de tre baltiske landene ble erklært som sovjetrepublikker.⁴⁰ I 1919 ble Den røde hær satt inn for å gjenforene Litauen og de øvrige baltiske statene med Russland.⁴¹ Litauen hadde på dette tidspunktet ikke rukket å etablere noe eget forsvar og de tyske styrkene i landet var innstilte på å unngå væpnet konflikt med de sovjetiske styrkene så lenge som mulig.⁴²

I den påfølgende offensiven var derfor de sovjetiske styrkene til å begynne med ganske fremgangsrike. De tyske styrkene trakk seg unna, og de eneste som gjorde væpnet motstand i denne fasen var polske enheter i Vilnius. De hadde blitt overlatt kommandoen over byen av de tyske styrkene, og klarte å slå tilbake det første sovjetiske angrepet.⁴³ Den røde hær klarte derimot å innta byen i slutten av januar 1919, og besatte i løpet av de påfølgende månedene nesten 2/3 av Litauens territorium.⁴⁴ I februar ble det dannet frivillige militære enheter av sivile litauere, og sammen med de tyske styrkene klarte disse å drive de sovjetiske

³⁷ Kairienė (2000): S. 13.

³⁸ Kiaupa (2004): S. 241.

³⁹ Sødal (2006): S. 18.

⁴⁰ Ekholm (1984): S. 3.

⁴¹ Gerutis (1969): S. 162.

⁴² Kiaupa (2004): S. 243.

⁴³ Kiaupa (2004): S. 244.

⁴⁴ Vardys & Sedaitis (1996): S. 23.

avdelingene ut av Litauen innen utgangen av august 1919.⁴⁵ I denne operasjonen skal det for øvrig ha deltatt soldater fra en rekke vestlige land. Stormaktene hadde på dette tidspunktet kommet på banen for å forhindre sovjetisk besettelse av Baltikum, og Storbritannia hadde blant annet sendt en flåtestyrke som opererte langs den baltiske kysten.⁴⁶ Fordrivelsen av Den røde hær ble likevel i all hovedsak foretatt av litauiske frivillige styrker.⁴⁷

Sovjetiske styrker var dessuten ikke de eneste som truet den litauiske statens unge selvstendighet. Selv om de ikke var like tallrike som sovjeterne, utgjorde de såkalte Bermond-soldatene likevel en høyst reell trussel. Denne grupperingen var et kombinert produkt av verdenskrigen og den russiske borgerkrigen, og bestod hovedsakelig av hvitegardister som hadde samlet seg under general Pavel Bermonds ledelse. Som forkjempere for gjenopprettelsen av det gamle Tsarriket var de naturlige motstandere av et selvstendig Litauen. Denne målsetningen appellerte til en del elementer innenfor de gjenværende tyske styrkene, og disse slo seg derfor sammen med Bermond-soldatene i et felles angrep på Litauen 26.juli 1919. Angrepet førte derimot ikke frem, og Bermond og hans menn ble etter hvert tvunget til å trekke seg tilbake i retning Tyskland.⁴⁸ Den nye selvstendige staten befant seg da i den eiendommelige situasjonen at den hadde vært involvert i væpnede konflikter med begge partene i den russiske borgerkrigen mer eller mindre samtidig. I kombinasjon med erfaringene fra tiden under russisk tsarstyre må dette ha ført til en sterk skepsis til naboen i øst. Hva krigsårene hadde gjort med holdningene til Tyskland er noe uklart, men det er nærliggende å anta at de blandede erfaringene også har ført til varierte holdninger.

På dette tidspunktet utgjorde for øvrig verken Tyskland eller naboen i øst lenger noen umiddelbar trussel. Fra og med sensommeren 1919 anerkjente Sovjetunionen de facto Litauens uavhengighet, og 9.juli det påfølgende året underskrev Lenin en avtale hvor han gjorde avkall på alle sovjetiske territoriale krav i Litauen for all framtid.⁴⁹ I den samme avtalen ble også Vilnius eksplisitt tilkjent Litauen,⁵⁰ noe som senere skulle få konsekvenser for Litauens forhold til Polen.

⁴⁵ Kiaupa (2004): S. 245.

⁴⁶ Ekholm (1984): S. 3.

⁴⁷ Jæger (1993): S. 44.

⁴⁸ Kiaupa (2004): S. 245.

⁴⁹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 23.

⁵⁰ Jæger (1993): S. 44.

2.3 Grensejusteringer etter selvstendigheten

Polakkene var på sin side lite fornøyde med at Litauen hadde fått herredømme over Vilnius. Selv om byen var provinssenter på det tidspunktet da Litauen ble innlemmet i det russiske samveldet,⁵¹ hadde befolkningsutviklingen etter hvert ført til at litauiske innbyggere var i stort mindretall i byen. En russisk folketelling i 1897 viste for eksempel at befolkningen i selve byen var om lag 40% jødisk, 30% polsk og 20% russisk.⁵² Dette misforholdet og de betydelige minoritetene av etniske polakker i grenseområdene var bakgrunnen for at Polen 9.oktober 1920, i strid med en internasjonal fredsavtale i regi av Folkeforbundet, invaderte Litauen. I løpet av denne militære operasjonen kom om lag en tredjedel av det litauiske landområdet på polske hender, og ble senere annektert. Blant områdene som skiftet eier var blant annet Vilnius og grenseområdet Suwalki.⁵³ Som følge av disse grenseendringene kom ikke Litauen til å dele grense med Sovjetunionen før i begynnelsen av andre verdenskrig. Sovjetunionen hadde som nevnt ønsket å innlemme hele Baltikum, og da dette ikke lyktes hadde de ved freden i 1920 anerkjent Vilnius som en rettmessig del av området Litauen. Etter den polske annekteringen av byen og det omkringliggende området holdt de også fast på denne oppfatningen, og ga uttrykk for sympati med det litauiske kravet på byen.⁵⁴ Sannsynligvis har dette vært et taktisk grep for senere også å kunne tilegne seg Vilnius ved en eventuell innlemmelse av Litauen i det sovjetiske samveldet.

I 1923 valgte vestmaktene å anerkjenne polsk herredømme over Vilnius. Dette avgjorde kanskje spørsmålet i vesten, men for Litauen gjorde det Vilnius-spørsmålet til den viktigste saken i landets politikk. Presset fra folkeviljen var så sterkt at det ikke overlot politikerne noe handlingsrom for kompromisser. Dermed forble landet urokkelig i sitt krav på byen, og måtte som en konsekvens av dette leve med en påfølgende diplomatisk isolasjon.⁵⁵ Konflikten mellom Polen og Litauen var i det hele tatt så fastlåst og omfattende at både jernbaneforbindelse, vei, telefon og diplomatiske forbindelser forble avbrutte helt fra 1920 til 1938.⁵⁶ Når forbindelsene da ble gjenopptatt skjedde dette bare etter et strengt ultimatum fra polsk side, som følge av en grenseepisode mellom de to landene. Som en del av dette ultimatumet ble dessuten Litauen tvunget til å anerkjenne Polens okkupasjon av Vilnius.⁵⁷

⁵¹ Boye (2006): S. 40.

⁵² Vardys & Sedaitis (1996): S. 29.

⁵³ Damušis (1998): S. 12.

⁵⁴ Gerutis (1969): S. 250.

⁵⁵ Senn (1966): S. 104.

⁵⁶ Wyman (1998): S. 31.

⁵⁷ Misiunas & Taagepera (1993): S. 13.

Men nok en gang skulle freden vise seg å bli kortvarig. Russiske styrker rykket inn i Polen i september 1939, og 10.oktober samme året skrev litauiske myndigheter under en gjensidig vennskapspakt med Sovjetunionen som blant annet tillot utplassering av sovjetiske styrker i landet. Som kompensasjon skulle Litauen få tilbake Vilnius, som nå var under sovjetisk okkupasjon. Dette var et tilbud som litauiske myndigheter på mer enn en måte ikke kunne avslå, og de sendte soldater inn i Vilnius samme måned. Dermed hadde byen skiftet eier sju ganger i løpet av 25 år, og skulle komme til å gjøre det enda tre ganger før den da nylig påbegynte andre verdenskrig var over. At landområder skiftet eier på denne måten var ikke uvanlig i Øst-Europa i mellomkrigstiden, men det faktum at akkurat denne striden gjelder en hovedstad setter den likevel i en særstilling.⁵⁸

Den andre store justeringen av de grensene som den litauiske staten gikk inn i selvstendigheten med i 1919 gjaldt havnebyen Klaipeda (tidligere kalt Memel). Ved Tysklands nederlag i Den første verdenskrigen i 1918 hadde den vært under tysk herredømme i nesten 700 år, men byen hadde fortsatt en hovedsakelig litauisk befolkning.⁵⁹ I følge fredsavtalen fra Versailles skulle Klaipeda og det omkringliggende området føres tilbake til Litauen, men den fullstendige myndigheten over området skulle midlertidig holdes tilbake.⁶⁰ De vestlige allierte hadde derfor skilt området ut som en egen enhet under administrasjon av en fransk kommisær. Beslutningen om å tilkjenne Litauen dette området hadde blant annet sammenheng med at den nyetablerte litauiske staten hadde behov for tilgang til havet. Samtidig var vestmaktene noe avventende når det gjaldt tidspunktet for når den egentlige tilbakeføringen skulle gjennomføres.⁶¹ Et mulig motiv for dette kan ha vært Polen og enkelte andre staters håp om at Litauen ville akseptere Klaipeda i bytte mot Vilnius. Et slikt bytte gikk imidlertid ikke Litauen med på, og enten det finnes en sammenheng eller ikke forble området under vestlig administrasjon frem til 1923.⁶² Litauen valgte da å annektere Klaipeda, og i 1935 besluttet Folkeforbundet å erklære Litauens krav på denne havnebyen som rettmessig. Området ble værende på litauiske hender inntil det ble re-annektet av Hitler i mars 1939,⁶³ under trusler om ta det med makt under en militæroperasjon som ”ikke var

⁵⁸ Senn (1966): S. 234.

⁵⁹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 29.

⁶⁰ Gaidis (1998): S. 18.

⁶¹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 29.

⁶² Vardys & Sedaitis (1996): S. 30.

⁶³ Gerutis (1969): S. 249.

garantert å begrense seg til Memel".⁶⁴ Gjennom denne maktdemonstrasjonen ble Tyskland den første av krigsaktørene som opptrådte aggressivt ovenfor Litauen.⁶⁵

2.4 Fra demokrati til diktatur, og nesten tilbake til demokrati

Etter fredsslutningen med Sovjetunionen i 1920 kunne Litauen fortsette nasjonsbyggingen uten hinder, selv om de uavklarte grensene forsinket denne prosessen noe.⁶⁶ I løpet av de to tiårene med selvstendighet klarte man både å bygge opp en strukturell basis for en nasjonal identitet, samt å sementere denne i befolkningens bevissthet.⁶⁷ Også økonomisk må Litauen, i likhet med de øvrige baltiske landene sies å ha vært fremgangsrikt i mellomkrigstiden.⁶⁸ Dette til tross for at Litauen, i større grad enn Estland og Latvia må kategoriseres som en agrarstat. Flertallet av landets innbyggere bodde fortsatt på landsbygda, og som et resultat av dette var den litauiske middelklassen svak. Arbeiderklassen var heller ikke tallrik, og så sent som i 1930 var bare rundt 20% av befolkningen sysselsatt i yrker utenfor landbruket.⁶⁹ Den innenrikspolitiske situasjonen var til å begynne med stabil, men da den økonomiske fremgangen etter hvert stagnerte ble også de politiske forholdene mer anstrengte. Etter noen års kaotisk innenrikspolitikk på 1920-tallet utviklet Litauen et gradvis mer anti-demokratisk styresett,⁷⁰ og i 1928 erklærte regjeringen selv at den så på Mussolinis Italia som et forbilde.⁷¹ Til tross denne negative utviklingen er det likevel klare tegn som tyder på at utviklingen i landet i 1938, etter gjenopprettelsen av forbindelser med Polen, beveget seg klart i retning av fullt demokrati.⁷²

2.5 Forholdet til nabolandene før 1939

I likhet med de øvrige baltiske landene skrev også Litauen under ikke-angrepsavtaler med både Tyskland og Sovjetunionen i mellomkrigstiden. Landet innførte også nøytralitetslover etter svensk mønster, etter hvert som den internasjonale situasjonen ble mer anspent på 1930-tallet.⁷³ Som militært underlegen sine mektige naboer i øst og vest, og uten sterke alliansepartnere, hadde ikke landet andre alternativer enn å satse på slike avtaler og

⁶⁴ Ekholm (1984): S. 5.

⁶⁵ Gaidis (1998): S. 18.

⁶⁶ Misiunas & Taagepera (1993): S. 10.

⁶⁷ Jæger (1993): S. 58.

⁶⁸ Ekholm (1984): S. 4.

⁶⁹ Boye (2006): S. 32.

⁷⁰ Enquist (1969): S. 194.

⁷¹ Jæger (1993): S. 48.

⁷² Ekholm (1984): S. 4.

⁷³ Misiunas & Taagepera (1993): S. 14.

diplomatisk arbeid. Men avtalepartnerne skulle vise seg å være alt annet enn pålitelige. Dette til tross for at Tyskland og Sovjetunionen også hadde en tilsynelatende lignende avtale seg imellom. Den såkalte Molotov-Ribbentrop pakten av 23. august var formelt en ikke-angrepsavtale etter samme mønster som den ikke-aggresjonsavtalen som landene hadde inngått i 1926, i tillegg til at den la opp til økonomisk, militært og diplomatisk samarbeid.⁷⁴ En del av avtalen ble dessuten holdt hemmelig. Den definerte en rekke landområder som henholdsvis tysk eller sovjetisk interessesfære.⁷⁵ Ved et tysk angrep på Polen garanterte den hemmelige tilleggsprotokollen til Molotov-Ribbentrop pakten en tilbakelevering av områdene Øst-Polen, Estland og Latvia.⁷⁶ Litauen var definert som tysk interessesfære, og med dette unntaket omfattet Sovjetunionens del av avtalen hele det europeiske landområdet som samveldet hadde mistet grepet på etter revolusjonen i 1917. For Sovjetunionen representerte avtalen med andre ord tysk samtykke til alle deres territoriale krav i Europa.⁷⁷ For Tyskland representerte den en garanti for landets eneste reelle trussel i øst om å forholde seg rolig mens det besatte Polen.

2.6 Krigsutbruddet i 1939

Da Tyskland den 1. september 1939 iverksatte sitt angrep på Polen, erklærte Litauen og de øvrige baltiske landene seg nøytrale.⁷⁸ Dersom man tar deres utenrikspolitiske holdninger fra de foregående årene med i betraktningen var dette knapt noe overraskende trekk. Men Tyskland, som hadde planer for Litauen som en fremtidig del av det tyske riket, gjorde likevel gjentatte forsøk på å trekke dem med i krigen på tysk side. Den 9. september oppfordret Berlin første gang den litauiske regjeringen til å gjøre felles sak med dem mot polakkene og innta Vilnius. Som kompensasjon skulle byen bli landets nye hovedstad. Tilbudet ble avslått, angivelig fordi man verken ville risikere å bli et tysk protektorat eller ønsket å kompromittere seg i vestens øyne gjennom en opportunistisk overtakelse av Vilnius.⁷⁹ Statsministeren gikk i stedet ut med en kunngjøring om at Litauen ville sikre seg Vilnius med fredelige midler.⁸⁰

Den litauiske regjeringen valgte å begrense sine militære reaksjoner på invasjonen av Polen til en delvis mobilisering av reservister for å kunne ta seg av eventuelle hendelser langs den

⁷⁴ Sužiedėlis (1989): S. 38.

⁷⁵ Ulateig (1985): S. 10.

⁷⁶ Sødal (2006): S. 22.

⁷⁷ Sužiedėlis (1989): S. 8.

⁷⁸ Vardys & Sedaitis (1996): S. 46.

⁷⁹ Damušis (1998): S. 17.

⁸⁰ Gerutis (1969): S. 253.

polske grensen. Man gikk ikke engang så langt som til å beordre full mobilisering, men synes heller å ha satt sin lit til de internasjonale avtalene. Etter hvert som de tyske styrkene rykket stadig lenger innover i Polen skulle det også vise seg at man kom til å få bruk for de militære mannskapene til andre oppgaver, da tusenvis av flyktende polske tropper etter hvert dukket opp på grensen. Litauen valgte å slippe disse inn, og mange av dem ble senere sendt videre til Sverige eller andre vestlige land.⁸¹ Hitler, som allerede var skuffet over Litauens manglende samarbeidsvilje, ble nå rasende over at landet ga tilflukt til restene av den flyktende polske hæren. Uansett om hans raseri var en avgjørende årsak eller ikke, er det påfallende at en ny hemmelig tilleggsprotokoll til Molotov-Ribbentrop pakten ble undertegnet kort tid etter, nærmere bestemt 28.september 1939. Den innebar visse endringer i den opprinnelige delingen av Øst-Europa som var skissert i den første tilleggsprotokollen. Nå skulle ikke lenger Litauen i sin helhet tilfalle Tyskland, men deles slik at mesteparten av landet tilfalt Sovjetunionen. Tyskland skulle bare beholde en liten del av den nordvestlige regionen Suwalki.⁸²

Elleve dager tidligere, den 17.september 1939, hadde Den røde hær rykket inn i Polen og besatt de østlige delene.⁸³ Den 10.oktober kom som tidligere nevnt Sovjetunionen med sitt tilbud om en vennskapsavtale med Litauen, som innebar at Sovjet fikk utplassere styrker i landet i bytte mot at Litauen skulle få frie hender til å annektere Vilnius. Avtalen inneholdt dessuten garantier om landets fortsatte selvstendighet⁸⁴. I denne pressede situasjonen, med væpnede styrker fra to av verdens sterkeste militære makter involvert i krigshandlinger i landets nærområder, valgte Litauen å inngå samarbeid med Sovjetunionen etter først å ha avslått et lignende tilbud fra Tyskland. Motivene for dette kan ha vært mange, men det bør tas med i betraktningen at invasjonene i Polen hadde avskåret Litauen fra både Frankrike og Storbritannia. Uansett må det ha fremstått som vanskelig for polakkene å forstå at nabolandet i øst først kunne gi tilflukt til flyktninger fra deres land og nærmest samtidig delta i en okkupasjonskrig i Polen.

Vennskapsavtalen med Sovjetunionen skulle uansett ikke vise seg å være til videre velsignelse for Litauen. Allerede fra de første avdelingene av Den røde hær var på plass i landet under dekke av avtalen i oktober 1939, begynte NKVD sin registrering av mulige

⁸¹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 46.

⁸² Damušis (1998): S. 17.

⁸³ Holtsmark (1988): S. 17.

⁸⁴ Misiunas & Taagepera (1993): S. 16.

kontrarevolusjonære.⁸⁵ I månedene som fulgte hadde de god tid til å kartlegge hvilke personer som kunne utgjøre en eventuell trussel under en fremtidig sovjetisk maktovertakelse i landet, og da denne ble iverksatt i 1940 var operasjonen allerede godt planlagt. Sovjetunionen hadde da fått kontroll over situasjonen i Finland, og kunne rette sin oppmerksomhet mot de baltiske landene. Den 14.juli 1940 fremsatte den sovjetiske regjeringen en rekke beskyldninger mot Litauen, blant annet om å ha inngått konspiratoriske allianser med fiendtlige stater, og for å ha organisert kidnappinger av sovjetiske soldater som var utplassert i landet. Som kompensasjon krevde utenriksminister Molotov at en ny og pålitelig regjering skulle innsettes i Litauen, og at Sovjetunionen skulle få øke sin tilstedeværelse i landet til ”tilstrekkelig” nivå.⁸⁶ Kravet om pålitelighet hos regjeringen ble formulert slik at man krevde at den skulle ha Sovjetunionens tillit. Dermed var Sovjetunionen i utgangspunktet i posisjon til å avvise alle regjeringsforslag fra Litauisk side. Kravet ble dessuten fremsatt som et ultimatum og tidsfristen ble satt til noen få timer. Dermed ble det i praksis umulig å etterleve, og den påfølgende dagen gikk Sovjetunionen til angrep på Litauen.⁸⁷ Det ble ikke engang ytt symbolsk motstand,⁸⁸ og Den røde hær besatte derfor raskt den delen av landet som etter de hemmelige tilleggsprotokollene til Molotov-Ribbentrop pakten var definert som sovjetisk interessesfære. Dette skjedde for øvrig samme dag som tyskerne inntok Paris, og fikk derfor relativt lite oppmerksomhet i vest.⁸⁹ Erobringen ble ytterligere komplettert i januar 1941. Da solgte Tyskland, som etter all sannsynlighet mente at de gjorde en god handel, den delen av landet (Suwalki) som fremdeles var på deres hender til Sovjetunionen for 7,5 millioner guldollar.⁹⁰ Etter denne transaksjonen var Sovjetunionen i besittelse av hele det litauiske området som før revolusjonen hadde ligget under Tsar-riket.

2.7 Tysk okkupasjon i 1941

På det tidspunktet Tyskland solgte Suwalki til Sovjetunionen hadde Hitler for lengst undertegnet krigsdirektiv nr.21. Dette dokumentet har i ettertid blitt bedre kjent under navnet Barbarossa,⁹¹ og inneholdt planer og forberedelser til et fremtidig angrep på Sovjetunionen. Det ble underskrevet hele fire måneder før salget av Suwalki, og bare litt mer enn ett år etter at landene hadde forpliktet seg til ikke-aggresjon gjennom Molotov-Ribbentrop pakten. Når

⁸⁵ Ekholm (1984): S. 7.

⁸⁶ Vardys & Sedaitis (1996): S. 47.

⁸⁷ Ekholm (1984): S. 6.

⁸⁸ Kiaupa (2004): S. 273.

⁸⁹ Ekholm (1984): S. 6.

⁹⁰ Damušis (1998): S. 7.

⁹¹ Abraham (2007): S. 26.

direktivet forelå til underskrift i september må vi dessuten anta at man fra tysk side allerede da hadde arbeidet med utarbeidelse av disse planene i lengre tid.

Da det tyske angrepet på Sovjetunionen til slutt ble iverksatt den 22.juni 1941, ble det satt et stort antall urovekkende militærhistoriske rekorder. Med sine fire millioner soldater var ikke invasjonsstyrken bare den største verden til da hadde sett,⁹² men selve invasjonen var også verdenshistoriens største militæroperasjon.⁹³ Rundt åtti prosent av den tyske hær deltok i angrepet⁹⁴ på en fiende som til tross for gjentatte advarsler om et forestående angrep ble fullstendig overrumplet.⁹⁵ Sovjetunionen var på dette tidspunktet ikke forberedt på at et tysk angrep var nær forestående, og den tyske hæren møtte derfor liten motstand de første ukene av krigen.

Litauen ble umiddelbart berørt av invasjonen. Landet delte grense med det tyske Øst-Preussen, og ble nok en gang benyttet som innfallsport for et vesteuropeisk angrep som beveget seg i retning øst. Som en del av Den østeuropeiske sletten gir Litauen få fordeler til forsvarerne i en tradisjonell militær konflikt, og dette sett i sammenheng med alle de andre uheldige omstendighetene omkring Sovjetunionens forsvarsevne i juni 1941, utgjør nok hovedforklaringen på hvorfor det bare tok tyskerne en uke å drive Den røde hær ut av landet.⁹⁶ En stor del av den tyske invasjonsstyrken hadde da passert gjennom Litauen. Store deler av Arme gruppe Nord og deler av Arme gruppe Center med til sammen mer enn 40 divisjoner og 700 000 soldater hadde gått inn i Litauen i løpet av 22.juni, og de første divisjonene hadde nådd Latvia allerede dagen etter.⁹⁷ Målet for denne enorme hærstyrken var blant annet de sovjetiske storbyene Moskva og Leningrad. Underveis hadde de tyske troppene også støtt på litauiske soldater i sovjetiske uniformer. Store deler av den opprinnelige litauiske hæren hadde etter den sovjetiske maktovertakelsen blitt inkorporert i Den røde hær, men ved krigsutbruddet valgte flertallet av disse soldatene enten å desertere eller å overgi seg uten å yte motstand. Mange av dem lot seg mer eller mindre frivillig inkorporere i såkalte selvforsvarbataljoner som tyskerne fortløpende organiserte i de nylig okkuperte områdene. De ble da forespeilet at slike selvforsvarsenheter skulle utgjøre kjernen i

⁹² Beevor (2009): S. 24.

⁹³ Abraham (2007): S. 26.

⁹⁴ Muggenud & Lunde (2007): S. 15.

⁹⁵ Salisbury: (1979): S. 13.

⁹⁶ Misiunas & Taagepera (1993): S. 45.

⁹⁷ Dieckmann (2005): S. 302.

det som i fremtiden skulle bli en uavhengig litauisk arme, som utelukkende skulle ha som oppgave å beskytte litauisk territorium.⁹⁸

Sivilbefolkningen var også imøtekomende ovenfor de invaderende styrkene. Tyske soldater fikk nærmest følelsen av at de ble hilst velkommen som befriere,⁹⁹ og dette inntrykket var nok ikke så langt fra sannheten. Litauere flest tok imot det nye regimet med stor lettelse. De hadde ikke bare sett seg leie på det sovjetiske terrorstyret, men øynet nå også muligheten for å gjeninnføre selvstyre.¹⁰⁰ Uansett kan de vanskelig ha sett for seg at livet under tysk okkupasjon ville bli verre enn livet under sovjetisk herredømme. De tyske troppenes raske og lite ødeleggende fremrykning, sammenlignet med de sovjetiske troppenes brutale okkupasjon og ikke minst det blodige tilbaketog har sannsynligvis også bidratt til å underbygge slike holdninger. I løpet av den ett år lange sovjetiske okkupasjonen var som nevnt et stort antall litauere blitt enten drept eller deportert, og omtrent 15 000 var blitt fengslet.¹⁰¹ Tyskernes inntog kom dessuten bare en uke etter at en større deportasjonsaksjon var blitt igangsatt i hele Baltikum. Den hadde sannsynligvis som hovedmål å uskadeliggjøre alle som kunne tenkes å bli aktive medlemmer i motstandsbevegelsen. Menn, kvinner og endatil spedbarn ble arrestert og ført med godstog østover i Sovjetunionen. I Litauen ble deportasjonene trappet opp etter tyskernes invasjon, og innen Den røde hær hadde trukket seg ut av landet hadde tallene på deporterte litauere i denne operasjonen alene kommet opp i 38 000 personer.¹⁰² I tillegg kom etter hvert nyhetene om overgrep mot sivilbefolkningen under Den røde hærs tilbaketrekning. Umiddelbart etter det tyske angrepet hadde noen medlemmer av det litauiske kommunistpartiet, i samarbeid med NKVD-tropper, utført en landsdekkende utrenskingsoperasjon som tok livet av om lag 1600 personer de mente kunne utgjøre en fremtidig trussel. I tillegg henrettet sovjetiske styrker under tilbaketog omkring 9000 litauere som satt i konsentrasjonsleirer og fengsler rundt om i landet,¹⁰³ samt en hel del tilsynelatende tilfeldige sivile. Dette elementet av tilfeldighet kan for øvrig tale for at operasjonen bar mer preg av panikkhandling enn planmessighet.¹⁰⁴ Uansett ble disse henrettelsene av sivile til dels gjort på svært bestialsk vis, og de må etter all sannsynlighet ha bidratt til å bevege opinionen i Litauen i tyskvennlig retning.

⁹⁸ Damušis (1998): S. 121.

⁹⁹ Muggenrud & Lunde (2007): S. 16.

¹⁰⁰ Vardys & Sedaitis (1996): S. 55.

¹⁰¹ Damušis (1998): S. 40.

¹⁰² Ekholm (1984): S. 7.

¹⁰³ Damušis (1998): S. 41.

¹⁰⁴ Overy (1997): S. 82.

Kapittel 3: Tysk rekruttering av personell i Litauen

I Løpet av den tyske okkupasjonen gjorde nazistene flere fremstøt for å rekruttere personell fra Litauen, både til militære og sivile formål. Selv om noen meldte seg frivillig ble flertallet rekruttert gjennom bruk av ulike former for tvang. Hovedtyngden av dem som på denne måten havnet i tysk tjeneste ble sendt til Tyskland for å opprettholde krigsindustrien,¹⁰⁵ men en del havnet også andre steder i det tyskokkuperte Europa. Noen av dem ble også sendt til Norge. Dette kapittelet gir en beskrivelse av de ulike formene for rekruttering til tyske enheter i Litauen, samt en vurdering av hvilke enheter som kan ha blitt overført til Norge.

3.1 Militært personell

Hitler likte i utgangspunktet ikke tanken på at hans ariske tropper skulle forurenses av andre raser.¹⁰⁶ I likhet med mange andre etniske grupper ble også de baltiske folkene ansett som mindreverdige, og kunne derfor ikke rekrutteres til den tyske krigsmakten uten først å germaniseres.¹⁰⁷ Derimot virker det ikke som om Tyskland hadde en like avvisende holdning ovenfor litauere som for andre nasjonaliteter. Litauiske menn ble for eksempel gjennom hele den nazistiske okkupasjonstiden rekruttert til tjeneste i det tyske Wehrmacht, både på lovlig og ulovlig vis,¹⁰⁸ og de ble dessuten satt inn i væpnet fronttjeneste allerede i en tidlig fase av angrepet på Sovjetunionen.¹⁰⁹ Denne tilsynelatende forskjellsbehandlingen i forhold til en del andre nasjonaliteter kan ha hatt en sammenheng med at en betydelig del av den litauiske befolkning allerede før invasjonen av Sovjetunionen ble regnet som egnet for germanisering.¹¹⁰

De tyske målsetningene for rekruttering av militært personell fra Litauen var i det hele tatt høye. Bare til å gjøre tjeneste i de planlagte SS-enhetene tok man sikte på å skaffe til veie rundt 100.000 soldater.¹¹¹ Dette tallet kan virke høyt i et land med knappe 3 millioner innbyggere, men til sammenligning hadde Quisling lovet Hitler å skaffe 300.000 slike

¹⁰⁵ Damušis (1998): S. 121.

¹⁰⁶ Andreyev (1987): S. 35.

¹⁰⁷ Ekholm (1984): S. 8.

¹⁰⁸ Damušis (1998): S. 150.

¹⁰⁹ Misiunas & Taagepera (1993): S. 57.

¹¹⁰ Misiunas & Taagepera (1993): S. 49.

¹¹¹ Gaidis (1998): S. 159.

soldater fra Norge.¹¹² Det er heller ikke urealistisk høyt når vi tar med i betraktningen at den litauiske førkrigshæren regnet med å kunne mønstre rundt 200.000 ved full mobilisering¹¹³. Den litauiske entusiasmen for å gjøre militærtjeneste for tyskerne lot i begynnelsen heller ikke vente på seg. Under selve invasjonen tok litauerne selv initiativet til å etablere enheter som skulle kjempe på tyske side mot sovjetiske styrker. Disse ble kort tid etter forsøkt omdannet til et eget litauisk korps som skulle kjempe mot Den røde hær sammen med Wehrmacht, men dette ble imidlertid raskt stanset av tyskerne.¹¹⁴ De ønsket selv å ha full kontroll over etableringen av væpnede enheter i de okkuperte områdene.

3.1.1 Selveforsvarsbataljoner

Som en følge av dette var det nødvendig for tyskerne å få oversikt og kontroll over alle de væpnede partisanene som befant seg i det nylig okkuperte Litauen. Så mange som 100.000 påstås å ha tatt del i det væpnede opprøret mot sovjetmakten,¹¹⁵ og en stor andel av dem må antas å ha vært bevæpnet. Tyskerne hadde selv støttet de anti-kommunistiske gruppene i Litauen i forkant av invasjonen, men tok hele tiden sikte på å avvæpne dem kort tid etter at de hadde fått kontroll over landet. De regnet uansett med at de senere kunne omorganisere disse væpnede elementene og inkludere dem i tyskkontrollerte enheter.¹¹⁶ Den 24.juni 1941 ble derfor alle partisanenhetene beordret innrullert i formelle militære enheter underlagt den tyske kommandanten i Kaunas. Samtidig ble det kunngjort at alle partisaner som unnlot å la seg registrere pliktet å levere inn våpnene sine.¹¹⁷ Dette tiltaket innfridde neppe de tyske forventningene, da bare 484 partisaner registrerte seg den første måneden.¹¹⁸ De øvrige uteble, og risikerte heller strenge straffer for å være i besittelse av våpen uten tysk tillatelse. Samtidig med innføringen av registreringsplikt for partisaner ble det etablert en nasjonal sikkerhetsstyrke (*Tautinio Darbo Apsaugos Batalionas*) som formelt var underlagt den provisoriske regjeringen, men som samarbeidet med okkupasjonsmakten.¹¹⁹ Enheter fra denne bataljonen blir gjerne omtalt som TDA-enheter i litteraturen. Det meldte seg 724 frivillige, for det meste partisaner eller personer med bakgrunn fra det forsvaret.¹²⁰ Etter at den provisoriske

¹¹² Sjødal (2006): S. 246.

¹¹³ Gaidis (1998): S. 15.

¹¹⁴ Dieckmann (2005): S. 246.

¹¹⁵ Gerutis (1969): S. 328.

¹¹⁶ Dieckmann (2006): S. 118.

¹¹⁷ Gaidis (1998): S. 90.

¹¹⁸ Dieckmann (2006): S. 165.

¹¹⁹ Gaidis (1998): S. 91.

¹²⁰ Knezys (2000).

regjeringen oppløste seg selv 5. august 1941 ble kommandoen over TDA-bataljonen overtatt av tyskerne og den ble omdannet til to bataljoner med *Hilfspolizei*. På litauisk blir slike politibataljoner kalt *Pagalbinės policijos tarnyba*, eller PPT enheter.¹²¹ Kort tid etter omorganiseringen ble det etablert ytterligere tre politibataljoner, slik at det totale antallet på sensommeren 1941 var kommet opp i fem.¹²² Utpå høsten samme året ble PPT-enhetene omdøpt til sikkerhetsbataljoner (*apsaugos batalionas*), før de om vinteren igjen skiftet navn til selvforsvarsenheter (*Lietuvių savisaugos dalys*).¹²³ Av tyskerne ble de kalt *Schutzmannschaft Wacht Bataillone*, eller *Schuma* bataljoner. Etableringen av disse enhetene bygget i utgangspunktet på frivillighet, og de utgjorde Tysklands første formelle forsøk på å rekruttere militære mannskaper i Litauen.

De reelt sett første fremstøtene for å rekruttere personell til militære formål kom derimot allerede i starten av Operasjon Barbarossa. Da Tyskland angrep Sovjetunionen i 1941 var mange litauiske soldater inkorporerte i Den røde hær. En stor del landets førkrigshær var blitt overført til Den røde hærs 29. riflekorps, utstyrt med russiske offiserer og utplassert i de østlige delene av Litauen.¹²⁴ Denne enheten var blitt rensket for antikommunistiske elementer og omdøpt til Den litauiske folkehæren.¹²⁵ Formelt sett var den underlagt den sovjetiske 11. arme.¹²⁶ 29. ende riflekorps kom i kontakt med tyskerne allerede første dag av angrepet, og soldatene viste seg da også å være akkurat like lite lojale mot sovjetstaten som NKVD hadde antatt.¹²⁷ Flertallet av dem deserterte i forkant av kamphandlingene, men en stor del overga seg også til de fremrykkende tyske styrkene. De resterende ble trukket tilbake østover sammen med de øvrige sovjetiske styrkene.¹²⁸ De som overga seg ble plassert i krigsfangeleirer, til tross for at bare et fåtall var mistenkt for å være kommunistvennlige.¹²⁹ I oktober 1941 fikk de muligheten til å slutte seg til de såkalte nasjonale selvforsvarsbataljonene,¹³⁰ som et alternativ til fortsatt fangenskap i krigsfangeleirene. Selv etter et kortere opphold i slike leirer er det ikke overraskende at et stort antall takket ja til

¹²¹ Atamukas, S. (2001).

¹²² Dieckmann (2006): S. 136.

¹²³ Knezys (2000).

¹²⁴ Kiaupa (2004): S. 280.

¹²⁵ Gaidis (1998): S. 25.

¹²⁶ Gaidis (1998): S. 26.

¹²⁷ Gaunt, Levine & Palosuo (2004): S. 328.

¹²⁸ Littlejohn (1987): S. 217.

¹²⁹ Dieckmann (2005): S. 246.

¹³⁰ Dieckmann (2005): S. 246.

tilbudet. Mange skal også ha misforstått, og trodd at de meldte seg til opprettelsen av en ny litauisk hær.¹³¹

Tidligere soldater og partisaner som hadde støttet den provisoriske regjeringen utgjorde med andre ord hovedtyngden av rekruttene til selvforsvarsbataljonene, og man klarte i alt å etablere 20 slike enheter.¹³² I den perioden de var operative regner man med at om lag 20 000 litauere gjorde tjeneste der, og antallet skal til enhver tid ha lagt rundt 8 000 offiserer og mannskap.¹³³ De skal for det meste ha blitt brukt som hjelpemansskaper for de tyske styrkene, men ble senere også benyttet mot sovjetiske partisaner og kollaboratører i Litauen,¹³⁴ Ukraina og Hviterussland. Noen av enhetene skal også ha tatt del i henrettelser av sivilbefolkning¹³⁵ eller blitt brukt til vakthold i fangeleirer allerede fra juni 1941.¹³⁶ Opprettelsen av selvforsvarsbataljoner (kalt Schutzmannschafden, Hilfspolizeitruppe etc) oppstod generelt sett som en følge av tyskernes raske fremrykning på Østfronten. I løpet av noen måneder i 1941 hadde de okkupert et sovjetisk område med rundt 65 millioner innbyggere, og det i seg selv medførte et stort behov for mannskaper til å holde ro og orden. I tillegg kom utfordringen med å holde styr på det økende antallet partisaner i skogene. Til sammen utgjorde dette en oppgave som krevde langt mer mannskaper enn det Wehrmacht hadde avsatt til formålet, og man satt derfor sammen en lang rekke ulike frivillige enheter bestående av lokale anti-kommunistiske elementer.¹³⁷

I begynnelsen hadde tyskerne mer eller mindre lurt folk til å melde seg til tjeneste i selvforsvarsbataljonene, blant annet med løfter om at disse enhetene senere skulle omdannes til en nasjonal litauisk hær, eller at de bare skulle settes inn på litauisk territorium. De soldatene som ble rekruttert til disse enhetene hadde da også ofte bakgrunn fra det litauiske forsvaret. Da løftene ikke ble innfridd forsøkte man å holde på soldatene ved å bruke tvangsmidler som ufrivillig forlenging av kontraktene eller innføringen av ubehagelige alternativer for dem som ønsket å forlate tjenesten.¹³⁸ Blant de som meldte seg frivillig kan motivene ha vært mange. Noen hadde klare nazisympatier, mens andre primært ønsket å

¹³¹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 58.

¹³² Kiaupa (2004): S. 290.

¹³³ Misiunas & Taagepera (1993): S. 57.

¹³⁴ Misiunas & Taagepera (1993): S. 57.

¹³⁵ Kiaupa (2004): S. 290.

¹³⁶ Gaunt, Levine & Palosuo (2004): S. 344.

¹³⁷ Littlejohn (1987): S. 7.

¹³⁸ Gaidis (1998): S. 117.

kjempe mot kommunismen. Atter andre meldte seg for å bli kvitt mistanker eller beskyldninger om at de tidligere hadde samarbeidet med kommunistene, eller av lignende grunner.¹³⁹

3.1.2 Den litauiske SS-legionen

Da den tyske krigslykken etter hvert hadde snudd i begynnelsen av 1943, besluttet Hitler å øke bruken av baltiske mannskaper til militære formål.¹⁴⁰ Det ble derfor åpnet for å etablere rene baltiske militære enheter som skulle kjempe på tysk side mot Sovjetunionen. I alle de tre baltiske landene ble dette initiativet møtt med et tilbud om frivillig innføring av allmenn verneplikt i bytte mot nasjonal selvstendighet. Tyskerne aksepterte ikke dette, og rekrutteringen til de nye baltiske enhetene ble derfor langt lavere enn forventet.¹⁴¹ Dette gikk også ut over forsøkene på å etablere en egen SS-legion i Litauen, som hadde pågått siden høsten 1943¹⁴².

Til å begynne med hadde man latt litauerne selv stå for rekrutteringen til SS-legionen, men dette ga få resultater. Tyskerne tok da selv kontrollen over denne mobiliseringen, og de gjorde tre separate fremstøt som alle var like mislykkede.¹⁴³ Etter hvert måtte hele tiltaket oppgis¹⁴⁴, da man selv etter en lengre kampanje med både løfter og trusler ikke hadde klart å skaffe mer enn rundt 200 frivillige.¹⁴⁵ Den manglende interessen overrasket tyskerne, som anså retten til å danne en egen SS-legion som en stor ære¹⁴⁶. Hitler var også misfornøyd, og i mars 1943 ble Litauen erklært som uverdigg for SS-uniformen¹⁴⁷. Som straff ble 46 profilerte samfunnsborgere sendt til konsentrasjonsleir, og det ble gjennomført sporadiske tvangsvervinger av mannskaper over hele landet.¹⁴⁸ De rekruttene som hadde meldt seg til SS-tjeneste ble ikke overført til andre SS-enheter, men ble derimot overført til en selvforsvarsbataljon.¹⁴⁹

¹³⁹ Misiunas & Taagepera (1993): S. 56.

¹⁴⁰ Vardys & Sedaitis (1996): S. 58.

¹⁴¹ Ekholm (1984): S. 8.

¹⁴² Misiunas & Taagepera (1993): S. 57.

¹⁴³ Gerutis (1969): S. 350.

¹⁴⁴ Misiunas & Taagepera (1993): S. 58.

¹⁴⁵ Gaidis (1998): S. 163.

¹⁴⁶ Dieckmann (2005): S. 346.

¹⁴⁷ Misiunas & Taagepera (1993): S. 58.

¹⁴⁸ Gerutis (1969): S. 351.

¹⁴⁹ Gaidis (1998): S. 158.

Selv om muligheten for å tjenestegjøre i en egen litauisk SS-legion ikke lenger var tilstede ble ikke individuelle litauere forhindret fra å melde seg som frivillige til SS, og det fantes en del personer som gjorde dette. Mange av dem endte opp med å gjøre tjeneste som vakter i konsentrasjonsleirer.¹⁵⁰ Det forekom også i løpet av krigen at deler av selvforsvarsbataljoner ble inkorporert i SS, og både grupper og enkeltpersoner kunne havne i SS-enheter enten frivillig eller som følge av ulike former for tvang.¹⁵¹

3.1.3 *Lietuvos vietinė rinktinė*

De mange forsøkene på å verve frivillige soldater i Litauen strandet i all hovedsak på grunn av manglende tysk vilje til å organisere disse mannskapene i enheter som ikke var fullstendig under tysk kontroll. Det var ikke før mot slutten av krigen, da Den røde hær allerede var i ferd med å invadere Litauen,¹⁵² at man begynte å fire på kravene. I februar 1944 gikk tyskerne med på å opprette *Lietuvos vietinė rinktinė*. Dette var en nasjonal forsvarsstyrke som skulle bestå av væpnede litauere under kommando av litauiske offiserer, men som skulle være underlagt SS og politisjefen i Kaunas.¹⁵³ Styrken skulle bare brukes i Baltikum, og ble ledet av den litauiske generalen Povilas Plechavičius. Han var en krigshelt fra selvstendighetskrigene, og hadde følgelig høy troverdighet. Fra litauisk side var det mange som trodde at denne enheten skulle danne kjernen i en ny nasjonal hær,¹⁵⁴ og man regnet med at landet kom til å trenge en slik hær for å kjempe for sin egen selvstendighet i løpet av kort tid. Den blir i litteraturen ofte omtalt som Plechavičius-bataljonen, men ble av tyskerne kalt Litauische Sonderverbände.¹⁵⁵

Mobiliseringskampanjen ble innledet på den litauiske uavhengighetsdagen 16.februar, og resulterte raskt i mange frivillige. Enkelte forfattere hevder at over 30 000 mann meldte seg¹⁵⁶, mens andre har anslått antallet til rundt 20 000. Interessen oversteg i alle tilfeller de opprinnelige forventningene om å kunne skaffe 5 000 soldater. De overskytende mannskapene ble først forsøkt innlemmet i Wehrmacht, men man endte i stedet opp med å øke antallet mannskaper i Plechavičius-bataljonen til 10 000 mann.¹⁵⁷ Enheten fikk derimot

¹⁵⁰ Littlejohn (1987): S. 222.

¹⁵¹ Littlejohn (1987): S. 13.

¹⁵² Gaidis (1998): S. 177.

¹⁵³ Dieckmann (2005): S. 360.

¹⁵⁴ Misiunas & Taagepera (1993): S. 59.

¹⁵⁵ Dieckmann (2005): S. 360.

¹⁵⁶ Damušis (1998): S. 187.

¹⁵⁷ Gerutis (1969): S. 353.

en heller kort levetid. Etter at et tysk forsøk på allmenn mobilisering i Litauen hadde mislyktes i mai 1944,¹⁵⁸ blant annet som følge av at Plechavičius ikke ville samarbeidet om dette, ble legionen forsøkt lagt inn under SS. De øverste offiserene reagerte da med å beordre mannskapene til å oppløse hele bataljonen og reise hjem.¹⁵⁹ Tyskerne klarte å få tak i rundt 3 400 av de som på denne måten deserterte, og brukte kraftige represalier. For hver deserterte soldat henrettet man hver tiende soldat eller sersjant.¹⁶⁰ Resten av de arresterte ble tvunget inn i tysk tjeneste, mens de som slapp unna for det meste søkte tilflukt i skogene.¹⁶¹ Etter at Plechavičius-bataljonen var blitt oppløst under blodige omstendigheter, var det bare en liten hard kjerne blant litauerne som fortsatt sluttet opp om militært samarbeid med tyskerne.¹⁶²

3.1.4 Litauere i Luftwaffe

De mannskapene som ble arrestert etter oppløsningen av Plechavičius-bataljonen, og som overlevde represaliene, ble iført Luftwaffeuniformer. De ble organisert i små enheter og ble for det meste sendt til Tyskland eller Øst-Preussen for å utføre støttefunksjoner ved flyplassene der.¹⁶³ Blant arbeidsoppgavene var bemanning av antiluftskys.¹⁶⁴ Man ser faktisk ut til å ha tatt høyde for at en slik omplassering ville bli nødvendig, all den tid det allerede fantes tilstrekkelig med uniformer tilgjengelig. Soldatene i Plechavičius-bataljonen hadde aldri fått utlevert egne uniformer, men tyskerne hadde angivelig lagret Luftwaffeuniformer i hemmelighet med tanke på en gang å bruke disse mannskapene som regulære tyske tropper.¹⁶⁵

Enten det finnes en slik sammenheng eller ikke, er det et faktum at ganske mange litauere ble tvunget inn i tysk tjeneste gjennom Luftwaffe mot slutten av krigen. Den største rekrutteringsbølgen kom sommeren 1944 da mannskapsmangelen presset frem en tysk beslutning om å overføre bakkemannskap fra flyplasser i de bakre linjene til frontenheter som var i direkte kamp. Disse måtte erstattes, og som følge av dette ble flere tusen litauere hentet inn som bakkepersonell. De fikk alle utdelt standard, blå Luftwaffe uniformer. Man kalte først og fremst inn personer som hadde tjenestegjort i de tyske enhetene, eller i de frivillige

¹⁵⁸ Littlejohn (1987): S. 220.

¹⁵⁹ Gaunt, Levine & Palosuo (2004): S. 354.

¹⁶⁰ Gerutis (1969): S. 353.

¹⁶¹ Vardys & Sedaitis (1996): S. 58.

¹⁶² Gaunt, Levine & Palosuo (2004): S. 354.

¹⁶³ Gaidis (1998): S. 184.

¹⁶⁴ Littlejohn (1987): S. 220.

¹⁶⁵ Gerutis (1969): S. 353.

litauiske enhetene.¹⁶⁶ Som en indirekte følge av dette ble de litauiske selvforsvarsenhetene oppløst og mesteparten av mannskapene overført til bakkeenheter innen Luftwaffe, mens de øvrige ble opptatt i Wehrmacht.¹⁶⁷ De fleste av disse enhetene ble sendt til området rundt Berlin, men de ble ellers spredt over hele det tyskokkuperte området¹⁶⁸.

Rekrutteringen av bakkemannskaper fortsatte så lenge det var mulig, og mot slutten av det tyske nærværet i Litauen ser fremgangsmåtene ut til å ha blitt mer og mer desperate. Gjennom hele okkupasjonen hadde det forekommet at tyske tropper gjennomførte byer og landsbyer på jakt etter unge menn som ble tvangsrekrutterte på stedet.¹⁶⁹ Som regel var slike aksjoner en del av tyske represalier ovenfor sivilbefolkningen, men da Den røde hær i 1944 stod ved Litauens grenser ble slike metoder ofte brukt for å skaffe personell til støtteenheter innenfor Luftwaffe.¹⁷⁰ Folk ble samlet sammen under tvang og transportert til ulike tjenestesteder. På denne tiden var det kaotiske tilstander både i Litauen og i store deler av det tyskokkuperte området, og det er sannsynligvis årsaken til at det finnes få kilder som sier noe om disse enhetene i Luftwaffe. Det er i det hele tatt svært lite informasjon tilgjengelig om dem.¹⁷¹

3.1.5 Etniske tyskere og andre friville eller tvangsrekrutterte soldater

En ikke ubetydelig del av den litauiske førkrigsbefolkningen var av tysk opprinnelse. De bodde for det meste i områdene langs grensen mot Øst-Preussen, og først og fremst i og rundt byen Memel. Etter at denne ble annektert i 1939, og senere hele Litauen kom under tysk kontroll i 1941, ble personer av tysk avstamning oppfordret til å registrere seg hos tyske myndigheter og få sin etniske bakgrunn vurdert. De av dem som ble klassifisert som *Volksdeutsche* fikk en rekke fordeler i forhold til den øvrige befolkningen, men ble samtidig underlagt tysk verneplikt¹⁷². Det er nærliggende å anta at en betydelig del av den tyske minoriteten i Litauen på denne måten havnet i tysk militær tjeneste. Videre er det også naturlig å anta at en del av dem meldte seg frivillig, da den tyske minoriteten var relativt betydelig i Litauen før krigen. I motsetning til de tidligere omtalte militære mannskapene som ble rekruttert i Litauen vil disse neppe ha blitt organisert i egne nasjonale enheter, men heller ha blitt spredt blant et større antall enheter i de tyske væpnede styrkene. En slikt spredning må

¹⁶⁶ Gaidis (1998): S. 250.

¹⁶⁷ Littlejohn (1987): S. 221.

¹⁶⁸ Gaidis (1998):S. 251.

¹⁶⁹ Gerutis (1969): S. 351.

¹⁷⁰ Gaidis (1998): S. 170.

¹⁷¹ Gaidis (1998): S. 251.

¹⁷² Wikipedia (28.02. 2013): «Volksliste»

man også anta finnes blant det ukjente antallet etniske litauere som på eget initiativ meldte seg til tysk krigstjeneste.

Det var med andre ord en del personer som av ulike grunner meldte seg frivillig til tysk krigstjeneste i Litauen, men flertallet av de tyske rekrutteringsfremstøtene i dette landet hadde i varierende grad elementer av tvang knyttet til seg. Fra og med høsten 1943 ble det dessuten brukt direkte vold og våpenmakt i forbindelse med rekrutteringen. Frem til da hadde man ofte samarbeidet med lokale myndigheter om slike tiltak, og følgelig ikke brukt videre sterke virkemidler. Etter at forsøkene på å etablere en litauisk SS-bataljon mislykkedes gikk man derimot inn på en hardere linje. Eksisterende SS-enheter ble brukt til å tvangsinnkalle det som nå bare på papiret var frivillige til krigstjeneste gjennom aksjoner som ofte skulle fungere som represalier ovenfor sivilbefolkningen¹⁷³. Mange litauere havnet i tysk krigstjeneste på denne måten, og de tyske metodene innebar inndragning av matrasjonene og trusler om deportasjon, konsentrasjonsleir eller fengsling for den innkaltes familie. Dersom vedkommende valgte å søke tilflukt i skogene kunne også dette medføre represalier ovenfor familien.

De personene som tyskerne på denne måten klarte å mobilisere til ulike enheter for å yte såkalt ”militær assistanse» skulle derimot ikke på langt nær vise seg å bli noen god erstatning for den planlagte SS-legionen¹⁷⁴. Rent tallmessig skulle rekrutteringen av militært personell fra Litauen heller ikke vise seg å svare til forventningene. Opprinnelig hadde man hatt som målsetning å skaffe 250 000 militære mannskaper fra landet, men ved utgangen av den tre og et halvt år lange okkupasjonen viste det seg at man, med ulike midler, bare hadde kunnet mobilisere rundt 25 000.¹⁷⁵

3.2 Sivilt personell

Mens de som ble rekruttert til militærtjeneste for det aller meste var unge menn, kunne personer av begge kjønn og i alle aldre i utgangspunktet risikere å bli utskrevet til tvangsarbeid.¹⁷⁶ En slik demografisk spredning finnes også blant de tvangsarbeiderne som ble utskrevet fra Litauen, men flertallet av arbeiderne som ble rekruttert fra dette landet var unge kvinner og menn. De fleste av dem ble sendt til Tyskland,¹⁷⁷ men de kunne i utgangspunktet

¹⁷³ Ekholm (1984): S. 8.

¹⁷⁴ Dieckmann (2005): S. 350.

¹⁷⁵ Gerutis (1969): S. 355.

¹⁷⁶ Damušis (1998): S. 123.

¹⁷⁷ Gerutis (1969): S. 342.

risikere å bli sendt til andre deler av det tyskkontrollerte området for å arbeide. Selv om de blir betegnet som sivile, arbeidet flertallet av dem på, eller i tilknytning til, militære anlegg og hadde dessuten gjerne tyske militære som arbeidsgivere. Dette fører til at skillet mellom sivile tvangsarbeidere og tvangsrekrutterte soldater lett kan bli noe flytende.

3.2.1 Fra frivillig arbeidskraft til tvangsarbeidere

Til å begynne med ble sivile arbeidere rekruttert på frivillig basis. Det første fremstøtet kom i juni 1941, da de tyske myndighetene søkte etter arbeidere som skulle sendes til det nærliggende Øst-Preussen. En del folk meldte sin interesse, men dette skal for en stor del ha vært personer som ville slippe bort fra situasjonen i Litauen etter å ha kompromittert seg under den sovjetiske okkupasjonen.¹⁷⁸ Det viste seg uansett raskt at frivillig rekruttering ikke var en fremgangsmåte som ville gi tilfredsstillende resultater. Dette skyldtes blant annet at lønningene for arbeidere fra øst ikke på langt nær stod i forhold til de forventningene mange hadde.¹⁷⁹ Folk som meldte seg frivillig ble gjerne forespeilet at de skulle få samme lønn og arbeidsforhold som tyske arbeidere, mens forholdene i realiteten ofte viste seg å være på nivå med dem slavearbeidere levde under.¹⁸⁰ Nyheten om dette misforholdet spredte seg dessuten raskt til Litauen fordi arbeidere fra Øst-Europa fikk lov til å sende brev hjem to ganger i måneden.¹⁸¹ Selv om denne korrespondansen ble sensurert klarte man ikke å gjennomgå alt sammen, og en del advarsler om de dårlige forholdene arbeiderene levde under i vest lekket ut.¹⁸² Konsekvensen ble at få lot seg lokke til å verve seg frivillig, og det ble tidlig klart for tyske myndigheter at de måtte legge press på sivilbefolkningen for å skaffe arbeidskraft fra de okkuperte områdene.¹⁸³

Dette ble også gjort i Litauen, hvor man til å begynne med hadde som målsetting å rekruttere rundt 100 000 sivile tvangsarbeidere¹⁸⁴. Selve mobiliseringen av arbeidskraften skjedde i form av en rekke rekrutteringskampanjer, og det ser ut til at utvelgingen av rekrutter for det meste skjedde på bakgrunn av fødselsår. Mange unnlot å møte til tjeneste, selv om dette innebar at de risikerte å bli sendt til konsentrasjonsleirer.¹⁸⁵ For å erstatte dem som ikke møtte opp

¹⁷⁸ Misiunas & Taagepera (1993): S. 55.

¹⁷⁹ Herbert (1997): S. 98.

¹⁸⁰ Gaidis (1998): S. 170.

¹⁸¹ Herbert (1990): S. 146.

¹⁸² Herbert (1997): S. 174.

¹⁸³ Herbert (1990): S. 134.

¹⁸⁴ Kiaupa (2004): S. 289.

¹⁸⁵ Ekholm (1984): S. 9.

samlet tyskerne sammen arbeidsføre mennesker mer eller mindre tilfeldig, og man regner med at rundt 70 000 litauere havnet i tysk tjeneste som tvangsarbeidere på enten den ene eller den andre måten.¹⁸⁶ Tyskernes ambisjoner i landet var derimot langt høyere, særlig da behovet for arbeidskraft økte mot slutten av krigen. Et eksempel på dette har vi fra den tyske arbeidsministeren Fritz Sauckels besøk i Kaunas 18.juli 1943, hvor han krevde at de lokale tyske myndighetene skulle mobilisere 10% av den litauiske befolkningen til arbeidstjeneste for Tyskland.¹⁸⁷ Dersom disse planene i sin helhet hadde blitt satt ut i livet ville det medført mobilisering av mellom 270 000 og 280 000 personer. Mulighetene for frivillig rekruttering til slik tysk tjeneste som Sauckel så for seg var derimot på dette tidspunktet langt på vei forspilte, ikke bare i Litauen men i hele det okkuperte Baltikum.¹⁸⁸ Befolkningen hadde for lengst gjennomskuet Tysklands intensjoner.

3.2.2 Innføring av obligatorisk arbeidsplikt

For å avhjelpe den alvorlige mangelen på arbeidskraft hadde tyskerne på dette tidspunktet allerede gjort forberedelser til å tvangsutskrive arbeidere i større omfang, og i desember 1942 ble det erklært at alle innbyggere i landet nå var pålagt å gjøre tysk arbeidstjeneste i en eller annen form.¹⁸⁹ Alle unge menn som var født mellom 1919 og 1924 ble pålagt å registrere seg og gjennomgå medisinske undersøkelser for å kartlegge hvem som var fysisk skikket til tysk tjeneste. Gjennomføringen av denne registreringen skulle skje i februar 1943¹⁹⁰. Hva denne tyske arbeidstjenesten innebar ser derimot ikke ut til å ha blitt konkretisert i særlig grad, men erklæringen ble kunngjort samtidig med blant annet innkallingen til etableringen et antall byggebataljoner og den ser ut til å ha motivert mange frivillige til å melde seg. Den allmenne arbeidsplikten ble heller aldri fullt ut iverksatt,¹⁹¹ og det kan derfor se ut som om den først og fremst skulle fungere som et ris bak speilet for å motivere så mange som mulig til å melde seg frivillig til de ulike rekrutteringskampanjene. Det faktum at sanksjonene som skulle iverksettes dersom noen vegret seg for å avtjene slik tjeneste, nærmere bestemt henrettelse og straff i konsentrasjonsleir, i mange tilfeller også ble benyttet i forbindelse med rekrutteringskampanjer kan underbygge en påstand om at den allmenne arbeidsplikten først og fremst skulle være en motivasjonsfaktor. På den andre siden har enkelte historikere hevdet

¹⁸⁶ Kiaupa (2004): S. 289.

¹⁸⁷ Dieckmann (2005): S. 353.

¹⁸⁸ Damušis (1998): S. 198.

¹⁸⁹ Gerutis (1969): S. 292.

¹⁹⁰ Gaidis (1998): S. 162.

¹⁹¹ Gerutis (1969): S. 350.

at innføringen av arbeidsplikt heller var et steg på veien mot innføringen av allmenn verneplikt, og dermed hadde mer militære siktemål.¹⁹²

3.2.3 Litauische Bau Bataillone og Organisation Todt

Samtidig med innføringen av allmenn arbeidsplikt satte tyskerne også opp fem såkalte Bau Bataillone i Litauen. Dette var i utgangspunktet ubevæpnede enheter som skulle brukes til bygge- og anleggsvirksomhet ulike steder i det tyskokkuperte området, og da primært i nordområdene.¹⁹³ Hver bataljon bestod i uvanligvist av mellom 600 og 700 mann, 200 hester, samt en liten administrativ stab.¹⁹⁴ Hver enhet var satt sammen av fire kompanier, og alle ble underlagt Armégruppe Nord.¹⁹⁵ Offiserene var litauiske og ble rekruttert blant frivillige fra selvforsvarsbataljonene. Disse frivillige skal i høy grad ha følt seg forpliktet til å melde seg, da de ble fortalt at byggebataljonene kom til å bli sendt til fronten ”*med eller uten erfarne offiserer*”.¹⁹⁶ De øvrige mannskapene skal også i utgangspunktet ha blitt rekruttert som frivillige, men siden dette skjedde etter innføringen av obligatorisk arbeidsplikt kan det diskuteres hvor frivillige disse rekruttene egentlig var. Dersom de allerede var innkalt til annen tjeneste risikerte de deportasjon til tvangsarbeid i Tyskland dersom de unnlot å møte opp, eller melde seg til annen tjeneste. Samtidig må det antas at det fantes en del reelle frivillige blant mannskapene i byggebataljonene, da tyskerne skal ha lyktes med å rekruttere en del personer fra disse enhetene til tjeneste i SS.¹⁹⁷ Noen forfattere har riktignok hevdet at tyskerne anså byggebataljonene som upålitelige og at de bare opprettet dem fordi de hadde et akutt behov for arbeidskraft,¹⁹⁸ men det er flere forhold som taler mot et så forenklet syn. Blant annet tyder rekrutteringen til SS, bruken av litauere som offiserer, samt det faktum at byggebataljonene senere ble utstyrt med lette håndvåpen for å kunne beskytte seg mot partisaner¹⁹⁹ på at man fra tysk side har hatt betraktelig tillit til disse mannskapene.

En tilsvarende tillit ble ikke vist ovenfor de litauerne som gjorde tjeneste for Organisation Todt. Flertallet av disse skal ha blitt tvangsrekruttert i kampanjer som foregikk uavhengig av det rekrutteringsarbeidet som ble gjort av Reichsarbeitsdienst, men som stort sett hadde

¹⁹² Gaidis (1998): S. 161.

¹⁹³ Dieckmann (2005): S. 350.

¹⁹⁴ Gaidis (1998): S. 167.

¹⁹⁵ Littlejohn (1987): S. 222.

¹⁹⁶ Gaidis (1998): S. 167.

¹⁹⁷ Littlejohn (1987): S. 222.

¹⁹⁸ Gaidis (1998): S. 167.

¹⁹⁹ Littlejohn (1987): S. 222.

samme målgruppe. Litauiske arbeidere i Organisation Todt skal for det meste ha blitt utplassert internt i Litauen, men en del av dem skal også ha blitt sendt til andre okkuperte områder for å utføre arbeid.²⁰⁰ Arbeidsoppgavene kunne variere mye fra sted til sted, men et stort antall av Organisation Todts arbeidere var sysselsatt med bygging av forsvarsanlegg eller annen militærrelatert infrastruktur. De var derimot ikke militært organisert, men var formelt sett arbeidsenheter som var innleid av Wehrmacht.²⁰¹ I krigens siste fase skal det ha vært rundt 15 000 litauere i Organisation Todt, og en god del av disse skal da ha befunnet seg i Vest-Europa.²⁰²

3.3 Hvilke av disse gruppene kan ha havnet i Norge?

Det var med andre ord mange mulige måter med hvilke litauiske statsborgere kunne havne i tysk tjeneste under den andre verdenskrigen. De fleste av dem innebar også en teoretisk mulighet for at en slik tjeneste kunne føre dem til Norge. På bakgrunn av det foregående kan vi sette opp følgende kategorier av litauiske borgere som muligens vil kunne påtreffes blant arkivkildene:

3.3.1 Vernepliktige eller frivillige i Wehrmacht

Dette vil i så fall primært være litauere av tysk avstamning som var blitt sendt til Norge som ordinære soldater. Når man tar i betraktning det store antallet av soldater som befant seg her i landet i 1945, samt det store antallet av personer med varierende grad av tysk avstamning i Litauen i forkant av krigen, må det regnes som svært sannsynlig at en vil kunne finne en del personer i denne kategorien. Kategorien omfatter i utgangspunktet også litauere av ikke-tysk avstamning, men disse var ikke underlagt tysk verneplikt og kan følgelig bare ha havnet i tysk militær tjeneste etter å ha meldt seg frivillig eller som følge av en eller annen form for tvang. Mannskaper som ble rekruttert på denne måten ble vanligvis enten benyttet til partisanjakt eller i tilknytning til fronten, og det er derfor liten sannsynlighet for å finne litauere med ikke-tysk bakgrunn blant de vernepliktige eller frivillige mannskapene i Wehrmacht.

3.3.2 Personer tilknyttet Luftwaffe

Det refereres flere steder i litteraturen til at personell fra Litauen skal ha blitt inkorporert i ulike enheter knyttet til Luftwaffe. Blant annet ble rundt 1000 kvinner og menn innkalt som

²⁰⁰ Gaidis (1998): S. 172.

²⁰¹ Abraham (2007): S. 43.

²⁰² Gaidis (1998): S. 172.

hjelpetropper i siste fase av okkupasjonen.²⁰³ Slike mer eller mindre improviserte enheter ble ofte sammenslått eller omorganiserte under nye navn,²⁰⁴ og det er følgelig vanskelig å spore en og samme gruppe mannskaper gjennom hele krigen. Ofte er kunnskapen om slike enheter både sterkt begrenset og fragmentert, men det finnes påstander i litteraturen om at litauere havnet i Norge som følge av at de ble innrullert som hjelpetropper for Luftwaffe. Blant annet skal en av de litauiske selvforsvarbataljonene ha blitt oppløst for senere å ha blitt sendt til en tysk flyplass Norge.²⁰⁵

3.3.3 Sovjetiske krigsfanger

Over 100 000 tilfangetatte soldater fra Den røde hær ble sendt til Norge for å utføre tvangsarbeid i krigsårene, og rundt 84 000 av dem overlevde frem til freden. Disse kunne i utgangspunktet komme fra hvilke som helst av de 15 sovjetrepublikkene, inkludert den nylig innlemmede litauiske sovjetrepublikken, da alle republikkene var underlagt verneplikt. En betydelig del av den litauiske førkrigshæren var blitt innlemmet i sovjetiske militære avdelinger som var forlagt i landet, og disse ble alle nedkjempet i de første dagene av Operasjon Barbarossa. Følgelig vil en stor del av litauerne som fremdeles befant seg i Den røde hær da dens enheter møtte fienden, det vil si de som ikke hadde desertert i forkant, ha havnet i tysk fangenskap. De vil ha blitt internert i leirer i Litauen, og derifra er ikke veien lang til de havnebyene som ble brukt som utskipingssteder for personell som skulle til Norge. Det er dermed ikke utenkelig at en del litauere kan ha kommet til Norge som sovjetiske krigsfanger. Det er derimot lite sannsynlig at det i noe fall vil være snakk om særlig mange, både fordi antallet litauere blant de sovjetiske krigsfangene i utgangspunktet var lavt, og fordi det ser ut til at mange av dem ble sluppet fri etter relativt kort tid. Av de rundt 8 000 soldatene som tjenestegjorde i det sovjetiske 29.korps ved krigsutbruddet²⁰⁶ var i alle tilfeller bare 211 fortsatt krigsfanger i april 1942.²⁰⁷

3.3.4 Personer tilknyttet selvforsvarsbataljoner

Ingen av de litauiske selvforsvarsbataljonene skal angivelig ha blitt satt inn andre steder enn i Litauen, Tyskland eller ved fronten.²⁰⁸ Dermed er det liten sannsynlighet for at noen av dem

²⁰³ Littlejohn (1987): S. 222.

²⁰⁴ Gaidis (1998): S. 207.

²⁰⁵ Gaidis (1998): S. 251.

²⁰⁶ Gaidis (1998): S. 46.

²⁰⁷ Dieckmann (2005): S. 247.

²⁰⁸ Gaidis (1998): S. 144.

har blitt sendt direkte til Norge. Derimot er det sannsynlig at noen mannskaper i andre tyske enheter (slik det ble påpekt i 4.3.2) kan ha hatt bakgrunn fra selvforsvarsbataljonene, da slike enheter ofte ble omorganisert for å dekke de skiftende behovene. Det er dessuten også mulig at mannskaper fra selvforsvarsbataljonene kan ha kommet til Norge i forbindelse med tilbaketrekningen fra Finland. Slike bataljoner ble som tidligere nevnt også sendt til fronten, og noen av dem ble sendt langt bort fra Litauen. I et par tilfeller skal de ha blitt sendt så langt som til Balkan,²⁰⁹ hvilket også muliggjør at de kan ha blitt sendt til det mer nærliggende frontavsnittet i Finland. Vi kan i alle fall slå fast at de fleste av selvforsvarsbataljonene gjorde tjeneste utenfor Litauens grenser på ett eller annet tidspunkt²¹⁰, og at lite er kjent om hva som skjedde med dem mot slutten av krigen.

3.3.5 Personer tilknyttet byggebataljonene

Det er også svært begrenset hvor mye vi vet om de litauiske byggebataljonene, og ut ifra det som er å finne i litteraturen ser det ikke ut til at noen av disse i utgangspunktet ble sendt til Norge. Den bataljonen som var stasjonert nærmest de norske grensene var Byggebataljon nr.1, som ble sendt til Narva.²¹¹ Det er et stykke derifra til Narva, men det er likevel ikke usannsynlig at mannskaper fra denne enheten kan ha kommet til Norge. Det hevdes i alle fall flere steder i den norske litteraturen at det i Norge i 1945 fantes en gruppe litauere som hevdet å tilhøre en byggebataljon,²¹² og denne gruppen var av en slik størrelse at det ikke er usannsynlig at det er snakk om hele eller deler av den litauiske Byggebataljon nr.1. Hvis dette medfører riktighet har den sannsynligvis kommet til Norge som en del av den tyske tilbaketrekningen fra Finland, noe som også kan underbygges av at de ved freden i 1945 oppholdt seg i de nordlige delene av Norge.²¹³

²⁰⁹ Littlejohn (1987): S. 221.

²¹⁰ Misiunas & Taagepera (1993): S. 57.

²¹¹ Gaidis (1998): S. 168.

²¹² Ulateig (1985): S. 95.

²¹³ Ulateig (1985): S. 95.

Kapittel 4: Kapitulasjon og repatriering av utlendinger fra Norge

Etter det tyske nederlaget var et faktum 8.mai 1945 begynte de allierte styrkene å ankomme landet for å avvæpne tyskerne og organisere kapitulasjonen i Norge. Disse styrkene bestod av to britiske brigader, et kombinert amerikansk regiment, noen luftbårne avdelinger og enheter fra luftforsvaret, samt en del marinefartøy. De ble assistert av norske polititropper som i løpet av krigen var blitt organisert i Sverige med dette arbeidet som formål. Samlet utgjorde disse enhetene mindre enn 30.000 mann.²¹⁴ De skulle demobilisere en militær styrke som var mer enn ti ganger større, samt organisere frigjøringen av om lag 100.000 krigsfanger og tvangsarbeidere. Dette kapitlet gir en beskrivelse av hvordan gruppen av litauere ble håndtert i forbindelse med frigjøringen, samt en analyse av hvordan de forholdt seg til den påfølgende repatrieringsprosessen.

Denne store konsentrasjonen av fanger i Norge overrasket de allierte. Under planleggingen av operasjonen som skulle ta imot kapitulasjonen i Norge hadde man riktig nok regnet med at det befant seg mange personer i fangenskap i Norge, men kort tid etter frigjøringen ble det klart at særlig russere og personer fra Øst-Europa fantes i langt større antall enn tidligere antatt.²¹⁵ De allierte ble dessuten overrasket over å finne et stort antall Wehrmachtsoldater som verken var tyske eller østerrikske. Disse utgjorde omkring 37.000 og skal ha tilhørt ikke mindre enn 40 nasjonaliteter.²¹⁶ Man hadde dermed en situasjon hvor et svært stort antall utlendinger fra en rekke land skulle organiseres, ivaretas og klargjøres for repatriering til sine respektive hjemland. Dette skulle vise seg å bli en uventet stor oppgave, og månedene som fulgte ble kaotiske. Verken de norske, engelske eller amerikanske troppene hadde erfaring med denne typen operasjoner og den norske administrasjonen viste seg ofte å være engstelig og ute av stand til å fatte beslutninger.²¹⁷

I første omgang ble norske myndigheter gitt ansvar for sivile utlendinger, mens de allierte skulle ta seg av krigsfangene.²¹⁸ Når det gjaldt personer i fangenskap hadde de allierte ved kapitulasjonen 8.mai gitt tyskerne instruks om at alle tyske vakter i fangeleire skulle fjernes,

²¹⁴ Hauge (1995): S. 133.

²¹⁵ Steffenak (1995): S. 35.

²¹⁶ Thorne (1955): S. 52.

²¹⁷ Ulateig (1984): S. 167.

²¹⁸ Steffenak (1995): S. 61.

og at fangene skulle utstyres med matrasjoner for 30 dager.²¹⁹ De allierte styrkene hadde derimot ikke kapasitet til å avløse de tyske vaktene på et så tidlig tidspunkt i Norge. Avstandene her til lands var store, kommunikasjonene var til dels vanskelige og man hadde en relativt begrenset styrke til rådighet.²²⁰ Det ble derfor besluttet at tyskerne skulle opprettholde sitt eksisterende kommandosystem og administrasjon, og at de allierte skulle benytte dette til å utøve kontroll.²²¹ Tyskerne fikk videre ordre om å organisere sin egen kapitulasjon, og administrere sine egne forlegninger frem til de fikk avløsning av allierte personell. Senere skulle de organisere sine egne fangeleirer under oppsyn av nordmenn og allierte. Dette foregikk for det aller meste på en rolig og disiplinert måte. I visse deler av landet, særlig i Nord-Norge, tok det riktignok en del tid før allierte styrker nådde frem til alle de tyske leirene. Sovjetisk presse ga allerede i mai uttrykk for misnøye med dette, og klaget over at tyskerne ikke ble avvæpnet.²²² Det skulle ikke bli siste gang Sovjetunionen hadde innvendinger mot de alliertes opptreden og innsats i det frigjorte Norge.

4.1 Litauere som befant seg i Norge ved freden i 1945

Jeg har kunnet påvise at det blant de mange utlendingene som befant seg i Norge i 1945 var minst 843 personer som hevdet å være litauiske statsborgere. Ved sammenligning av de ulike arkivkildene viste det seg at det forekom en god del dobbeltregistreringer, som hovedsakelig skyldes at man har stavet en persons for- eller etternavn uriktig. Slike feil regner jeg med å ha eliminert gjennom å sjekke om personer med noenlunde likelydende navn også har samme fødselsdato, og går dermed ut fra at det blant disse 843 ikke finnes dobbeltregistreringer. Etter all sannsynlighet er dette utvalget det overveiende flertallet av litauere som ble sendt til Norge i løpet av krigen, i og med at samtlige burde ha forekommet i minst en av de arkivkildene jeg har gjennomgått. Det kan tenkes at det har vært flere, men da må deres dokumenter enten ha gått tapt eller de må ha unngått registrering som litauere ved utreise fra landet. Begge deler lar seg vanskelig påvise i ettertid slik kildesituasjonen er, og vi må derfor inntil videre gå ut fra at det totale antallet litauere i Norge var 843.

Nøyaktig hvor i landet disse menneskene befant seg ved freden lar seg heller ikke fastslå ut fra mitt kildemateriale, da mesteparten av dette ble utarbeidet etter at samtlige personer var

²¹⁹ Soleim (2005): S. 107.

²²⁰ Hauge (1995): S. 144.

²²¹ Thorne (1955): S. 33.

²²² Hauge (1995): S. 144.

blitt samlet i leirer i Sør-Norge. Det finnes bare unntaksvis opplysninger om hvor enkeltpersoner har oppholdt seg, og det nærmeste vi kommer indikasjoner på hva slags arbeid de har utført her i landet er opplysninger som de har oppgitt på personellkortene om tidligere arbeidsgivere i Norge. Slike opplysninger finnes for 342 personer i utvalget, eller om lag 40%, og de fordeler seg slik:

Tabell 1: Litauere i Norge fordelt på arbeidsgiver

Arbeidsgiver i Norge	Antall	%
Wehrmacht	142	42
Organisation Todt	192	56
Sivile arbeidere	3	0,75
Sjåfører	3	0,75
Annet/uklart	2	0,5
Sum	342	100

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Flertallet av dem oppgir å ha vært sysselsatt gjennom Organisation Todt, mens bare et svært begrenset mindretall hevder å ha vært sivile arbeidere eller på en eller annen måte å ha utført ordinært arbeid for de tyske styrkene. Disse kan dessuten ha misforstått spørsmålet, og det er grunn til å tro at for eksempel tre personer som oppga å ha arbeidet som sjåfører kan ha gjort dette gjennom Organisation Todt. En annen viktig nyansering kan gjøres på grunnlag av det faktum at nesten ingen av dem som har blitt registrert som tilhørende Wehrmacht har oppgitt denne opplysningen selv. Bare seks personer har etter egne opplysninger hatt en slik tilknytning, mens de øvrige bare blir omtalt som *Ex-Wehrmacht* på transportlister utarbeidet i forbindelse med utsendelsen til Tyskland. Det er derfor ikke sikkert at de selv anså seg for å ha hatt en slik tilknytning, og den høye prosentandelen som hevder å ha tilhørt Organisation Todt kan tyde på at det her kanskje er snakk om uniformerte arbeidere som arbeidet for Wehrmacht snarere enn militært personell. De er riktignok registrert som *Ex-Wehrmacht* og figurerer på listene med militær rang, men samtlige omtales som menige.²²³ Dette fraværet av offiserer kan tyde på at det her er snakk om tvangsarbeidere under militær kommando som av repatrieringsmyndighetene har blitt oppfattet som tilhørende Wehrmacht. Registreringen er med andre ord snarere et uttrykk for hvordan de allierte myndighetene har vurdert dem, og har neppe harmonert med hvordan de har ansett seg selv. Dette kan blant annet underbygges at samtlige av de 192 personene som er omtalt som tilhørende Organisation Todt selv hevdet slik tilhørighet, mens det ikke finnes noen eksempler på at allierte myndigheter har benyttet

²²³ Nominal roll of ex Wehrmacht. Udatert liste over internerte fra Trolla leir i Trondheim.

en slik klassifisering. Samtlige av de seks personene som selv hevdet Wehrmachtstilhørighet oppga dessuten hva slags tjeneste de hadde utført, mens slike opplysninger ikke forekommer for noen av de øvrige. Dermed ser de faktiske forholdene ut til å stemme godt over ens med de opplysningene som den tidligere litauiske diplomaten Vladas Zilinskas skal ha kommet med til den norske ambassaden i Stockholm i 1945. Han hevdet at 98 % av litauerne i Norge var tvangsarbeidere som hadde blitt sendt dit gjennom Organisation Todt, og til tross for at dette tallet virker i overkant nøyaktig til å medføre riktighet ser det likevel ut til å være tilnæringsvis korrekt.²²⁴

4.2 Litauere blant Displaced Persons

Utlendingene som befant seg i Norge i 1945 fikk ved freden ordre om å ikke flytte på seg, men vente på ordre. De skulle videre organisere seg i grupper basert på nasjonalitet og velge ledere som kunne fungere som talsmenn for gruppene ovenfor allierte militærmyndigheter. Disse ordrene ble gitt 5.mai, og allerede da hadde man erfaringer fra Tyskland som tilsa at store mengder Displaced Persons på vandring kunne skape store problemer når det gjaldt å opprettholde ro og orden.²²⁵ Slike problemer forekom da heller ikke i nevneverdig grad i Norge. Personer som tilhørte Wehrmacht hadde også ordre om ikke å flytte på seg, men disse ble behandlet likt uansett nasjonal bakgrunn. Det ble ikke foretatt utskillelser av nasjonale minoriteter i Wehrmacht før på et senere tidspunkt.

Utlendingene klassifisert som Displaced Persons forholdt seg stort sett rolige, og ble etter hvert samlet i hovedleirer i Østfold, Vestfold, Bergensområdet, Trondheimsområdet, Mosjøen, Narvik og i Tromsø. I løpet av høsten ble videre alle Displaced Persons fra leirene i Nord-Norge samlet i Oslo.²²⁶ Deretter var det meningen at de skulle sendes tilbake til sine respektive hjemland, men som en forberedelse til dette måtte de først kategoriseres. Dette skulle vise seg å bli en større oppgave enn forventet.²²⁷ Størstedelen av de ikke-tyske utlendingene i Norge i 1945 var utvilsomt hjemmehørende innenfor grensene av det som da utgjorde Sovjetunionen. Flertallet av dem var russere, men en stor andel av dem tilhørte stater som nylig var blitt okkupert av sovjetstaten. Dette inkluderte ikke bare litauere, men også personer fra Estland, Latvia og deler av det østlige Polen.²²⁸ Før frigjøringen hadde man i

²²⁴ Steffenak (2008): S. 241.

²²⁵ Bethell (1975): S. 71.

²²⁶ Soleim (2009): S. 249.

²²⁷ Thorne (1955): S. 53.

²²⁸ Soleim (2009): S. 291.

London planlagt at ansvaret for slike Displaced Persons i Norge skulle ligge på de sivile myndigheter, mens de allierte militære skulle ha ansvaret for frigjorte krigsfanger.²²⁹

4.3 Registrering og kategorisering

Det finnes en rekke fremstillinger i øvrig litteratur som viser antallet og fordelingen av utlendinger i Norge ved freden i 1945, og til tross for at de fleste bygger på de samme tallene fra datidens allierte myndigheter er de til dels noe motstridende. Dette skyldes sannsynligvis nok en gang ulik praksis når det gjelder kategorisering av personer, slik at enkelte personer lett kan bli talt med i totalsummen flere ganger. Det kan til dels også forklares med den uoversiktlige situasjonen som var i Norge i de første dagene etter freden, hvor tyskerne bare kunne gi ufullstendige opplysninger og hvor tallene til dels endret seg mye fra dag til dag.²³⁰ Det kunne dessuten være vanskelig å skille mellom krigsfanger og tvangsutskrevne arbeidere, siden det i denne fasen av krigen ikke var noe kategorisk skille mellom hvordan tyskerne behandlet og innkvarterte de to ulike gruppene arbeidere.²³¹ Slike forhold kan nok være med på å forklare hvorfor enkelte forfattere har satt antallet utenlandske statsborgere i Norge i 1945 så høyt som til 500.000.²³² Et mer moderat og sannsynlig anslag ligger på rundt 450.000. De fordelte seg om lag slik:

Tabell 2: Utlendinger i Norge i 1945

Kategori	Antall
Tyskere i Wehrmacht	314.000
Ikke-tyskere i Wehrmacht	31.000
Tyske sivile	10.000
Ikke-russiske krigsfanger	2.000
Sovjetiske fanger	84.000
Displaced Persons (ikke tyske)	11.000
Disputed Persons	1.500
Totalt	453.500

Kilde: Soleim (2004): S. 323.

I denne tabellen er alle som senere ble repatriert til Sovjetunionen enten klassifisert som krigsfanger eller sivile fanger. I tillegg til disse fantes det en gruppe fra områder okkupert av russerne i løpet av krigen som ikke ønsket å bli sendt tilbake. Disse er i sin helhet å finne i

²²⁹ Ulateig (1985): S. 53.

²³⁰ Kreyberg (1978): S. 174.

²³¹ Soleim (2009): S. 254.

²³² Larsson-Fedde, Lørdahl & Torstad (2005): S. 7.

kategorien ”Disputed Persons”, som er en gruppe som i utgangspunktet omfatter sivile så vel som militære.

Også denne fremstillingen kan ha sine svakheter, fordi det ikke fremgår tydelig av grunnlaget for den om de opprinnelige kategoriene er gjensidig ekskluderende. Det kan for eksempel tenkes at personer i kategorien Disputed Persons også har blitt registrert som ikke-tyskere i Wehrmacht, eller som Displaced Persons. Det kan videre også tenkes at personer blant Displaced Persons også kan være registrert som ikke-tyskere i Wehrmacht. Dette underbygges blant annet av at antallet Disputed Persons i de alliertes Finale Report ved frigjøringen oppgis til 9.000, mens det av regjeringens repatrieringskontor senere oppgis å være 11.000 ved krigens slutt.²³³ Det kan derfor forekomme noen avvik i tabellen, men disse antas å være små, og tallene er dessuten for det meste oppgitt i avrundede størrelser. De best dokumenterte delene av tabellen må sies å være tallene som er oppgitt for sovjetiske krigsfanger og sivile, siden de bygger på både vestlige og sovjetiske kilder fra både før og etter repatrieringen. Dessuten er antallet Disputed Persons svært godt dokumentert, blant annet fordi disse personene ble værende lengre i landet, samt at gruppen ikke var særlig tallrik.

4.4 Litauere blant Disputed Persons

De personene som ikke ville sendes hjem til sitt eget land fordi dette i 1945 var kommet på fremmede hender ble gjerne kategorisert som Disputed Persons,²³⁴ og ble ikke uten videre repatriert. Litauen var ett av områdene som var kommet under sovjetisk kontroll som følge av krigen, og litauerne i Norge kunne derfor klassifiseres som Disputed Persons dersom de ikke ønsket å reise tilbake. Skulle de derimot ønske å reise hjem ble de repatriert sammen med øvrige sivile og militære som ble sendt til Sovjetunionen i 1945. Minst 160 personer valgte dette siste alternativet. Siden repatrieringslistene er noe mangelfulle kan dette tallet ha vært høyere, men minst 160 navngitte personer oppga ved hjemreisen at de var av litauisk nasjonalitet.

For å finne ut hvem som hørte til i kategorien Disputed Person ble det gjennomført en såkalt *screening* av alle som i utgangspunktet skulle repatrieres til Sovjetunionen. På bakgrunn av erfaringer høstet tidligere i krigen ble denne prosedyren gjennomført helt fra starten av i

²³³ Soleim (2004): S. 323.

²³⁴ Steffenak (1995): S. 15.

Norge.²³⁵ Screeningen gikk ut på at alle personer som ble påstått å være sovjetborgere ble kontrollert av en sovjetisk og en vestalliert person før avreise. Hvis noen hevdet at han ikke var hjemmehørende innenfor Sovjetunionens grense pr 3.september 1939, ble han spurt om han ønsket å vende hjem. Hvis svaret var ”ja” ble han repatriert, men hvis svaret var ”nei” ble han klassifisert som en Disputed Person og sendt til en leir for slike i påvente av at hans status skulle bli endelig avgjort av en felles kommisjon.²³⁶ Ingen skulle derimot holdes tilbake dersom de krevde sovjetisk status.²³⁷ Denne screeningen skulle vise seg å bli en av de vanskeligste administrative oppgavene under repatrieringsarbeidet,²³⁸ og de mange samarbeidsproblemene med sovjetiske representanter gjorde ikke arbeidet enklere.²³⁹ Da den endelig ble slutført 31.juni var det avdekket i alt 1.566 personer som tilhørte Disputed Persons kategorien. De ble funnet i leirene for Displaced Persons, i krigsfangeleirene, og blant de ikke-tyske i Wehrmacht.²⁴⁰ De kom hovedsakelig fra Polen, men også fra de tidligere selvstendige områdene Estland, Latvia og Litauen.²⁴¹

Etter screeningen ble Disputed Persons plassert i egne leirer.²⁴² Opprinnelig ble de holdt i leirer i både Trondheim, Oslo og Tromsø,²⁴³ men endte etter hvert opp med å samle de resterende i en felles leir på Grefsrud ved Holmestrand.²⁴⁴ Denne ble organisert etter nasjonalitet, og det ble valgt en leder for hver gruppe. Disiplinære regler av samme type som dem som gjaldt for britiske tropper ble innført, og alle som skulle besøke leiren måtte ha spesiell adgangstillatelse. Dette gjaldt også for sovjetiske representanter, men ikke for britiske og amerikanske offiserer.²⁴⁵ Screeningen var ferdig gjennomført 31.juli 1945.

4.5 Hvor mange motsatte seg repatriering?

På dette tidspunktet hadde en del litauere allerede reist hjem frivillig, men en god del av dem befant seg fortsatt i landet. Flertallet av dem hadde fylt ut personellkort, og 540 personer

²³⁵ Steffenak (2008): S. 229.

²³⁶ Thorne (1955): S. 52.

²³⁷ Steffenak (1995): S. 171.

²³⁸ Soleim (2009): S. 294.

²³⁹ Soleim (2005): S. 128.

²⁴⁰ Steffenak (1995): S. 199.

²⁴¹ Soleim (2009): S. 294.

²⁴² Thorne (1955): S. 52.

²⁴³ Steffenak (1995): S. 178.

²⁴⁴ Abraham (2007): S. 188.

²⁴⁵ Steffenak (2008): S. 230.

hadde i den forbindelse også oppgitt hvilket land de helst ville bosette seg i. De fordelte seg på følgende måte:

Tabell 3: Litauere fordelt på ønsket reisested

Ønsket reisested	Antall
Litauen	217
Tyskland	79
USA	165
Amerika	21
Nord-Amerika	9
Canada	2
Frankrike	5
England	5
Norge	4
Argentina	3
Uruguay	2
Sverige	3
Australia	1
Danmark	1
Luxemburg	1
Polen	1
Ikke oppgitt	324
Sum	843

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

En del personer førte opp flere ønsker på sine personellkort, og enkelte har fylt ut flere personellkort hvor ulike land er ført opp som ønsket reisemål. I slike tilfeller har jeg registrert henholdsvis det høyest prioriterte ønsket og tidligst registrerte ønsket i tabellen. Når det gjelder de 160 personene som reiste frivillig tilbake til Litauen sammen med de sovjetiske krigsfangene i 1945 er de å finne blant de 217 som har Litauen som ønsket utreiseland. Det samme gjelder personer som har spesifisert at de ønsker å sendes til Memel, siden Memelområdet faller innenfor min definisjon av Litauen.

For å systematisere disse tallene ytterligere kan det være nyttig å dele personenes foretrukne reisested inn i tre samlekategorier på følgende måte:

Tabell 4: Ønsket reisested fordelt på tre kategorier

Ønsket reisested	Antall	%
Litauen	217	42
Tyskland	79	15
Øvrige land	223	43
Sum	519	100

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Dersom vi ser bort fra de 79 personene som ønsker å reise til Tyskland viser tabellen at utvalget er så godt som delt på midten i spørsmålet om de ønsker å reise tilbake til Litauen eller ikke. Halvparten ønsket å reise hjem, mens den andre halvparten av en eller annen grunn ønsket å bli sendt til et annet land. Det relativt høye antallet personer som ønsker å bli sendt til Tyskland har sannsynligvis sammenheng med det betydelige innslaget av personer med tysk etnisk bakgrunn blant litauerne. Flertallet av personene som ville til Tyskland oppga Memel som nasjonalitet og med unntak av to hadde samtlige tyske navn. Som gruppe skiller de seg dessuten fra de øvrige i den forstand at bare et fåtall av dem har oppgitt arbeidsgiver i Norge. Dette antyder at de oppholdt seg forholdsvis kort tid i Norge, i og med at personer som var internert over lengre tid vanligvis måtte registrere slik informasjon på den ene eller andre måten før eller senere. Dette underbygger i ytterligere grad antakelsen om at flertallet av disse personene var etniske tyskere fra Memelområdet, all den tid det var færre praktiske problemer knyttet til å sende ut etniske tyskere som ville til Tyskland

De øvrige ville enten til Litauen eller til andre land, og da fortrinnsvis til USA. Årsakene til dette kan være mange, men er nok i stor grad en kombinasjon av USAs posisjon som attraktivt utvandringsland og visse tradisjoner for slik utvandring i Litauen. Selv om en rekke øvrige land figurerer på listen over ønskede reisemål er ikke antallet personer som ønsker å reise andre steder videre høyt. Dette står i kontrast til påstander om Displaced Persons fra Øst-Europa i annen litteratur, hvor man hevder at disse ble spredt over hele den vestlige halvkule etter krigen.²⁴⁶ Med mindre litauerne ikke var representative for denne gruppen ser det ut til at de i all hovedsak ble forflyttet til Tyskland og Nord-Amerika.

En annen påstand fra forskningslitteraturen som kan nyanseres på bakgrunn av denne gjennomgangen av kildematerialet er at kvinner og barn skal ha blitt sendt som

²⁴⁶ Soleim (2004): S. 299.

tvangsarbeidere til Norge fra Øst-Europa. Det er påviselig riktig at dette forekom fra noen bestemte områder, som for eksempel fra Ukraina, men det ser ikke ut til å ha foregått slik transport fra Litauen. Som nevnt innledningsvis fantes det riktignok 10 kvinner i Norge i 1945 som kunne regnes som litauiske statsborgere, men det er svært usannsynlig at de kan ha vært tvangsarbeidere. Samtlige av disse var gift med Memeltyskere og ble følgelig sendt ut av landet sammen med dem. Fem av kvinnene var norske, en var svensk og de øvrige var sannsynligvis etniske tyskere fra Memelområdet. Med unntak av en ett år gammel gutt som en av de norske kvinnene hadde med sin mann fra Memelområdet finnes det ingen indikasjoner på at det fantes barn blant litauerne i Norge. Vi må derfor anta at det ikke ble sendt kvinner og barn som tvangsarbeidere fra Litauen til Norge, eller at man foretok deportasjoner av hele familier slik tilfellet var i enkelte andre land i Øst-Europa.

4.6 Hva var avgjørende for om de ville reise hjem eller ikke?

I likhet med de øvrige Displaced Persons fra det sovjetkontrollerte Øst-Europa kunne de litauiske statsborgerne i Norge velge mer eller mindre fritt om de ønsket repatriering eller ikke. I denne situasjonen valgte et betydelig antall mennesker å heller slå seg ned i et fremmed land enn å reise hjem til et land hvor sovjetmakten i realiteten hadde innført et totalitært styresett. På bakgrunn av den holdningen sovjetmakten hadde vist i løpet av krigen ovenfor personer som hadde samarbeidet med tyskerne, enten det skjedde frivillig eller under tvang, har mange forfattere antatt slike personer hadde grunn til å frykte hva som ville skje med dem dersom de reiste hjem. Formelt sett var sovjetborgere som hadde samarbeidet med tyskerne fortsatt underlagt dødsstraff også i en periode etter krigen, og siden Litauen var blitt innlemmet i Sovjetunionen i 1940 var litauerne i Norge for sovjetborgere å regne sett fra Sovjetunionens perspektiv. Dette har gitt flere forfattere grunnlag for å hevde at de fryktet straff dersom de reise hjem, og enkelte har gått langt i å hevde at noen av dem hadde mer å frykte enn andre. Samtidig er det et faktum at en betydelig andel av litauerne i Norge ønsket å reise tilbake, og at en god del av dem faktisk gjorde dette.

Som det fremgår av tabell 4 ønsket til sammen 302 av 843 personer å bli sendt til andre land enn det sovjetiskokkuperte Litauen. Dette gir en utvandringsprosent for hele utvalget på 35 % dersom vi tar med samtlige personer. Hvis vi derimot bare tar utgangspunkt i de 519 personene som har registrert ønsket reisested får vi en utvandringsprosent på 58 %. Dette er et tall som er bedre egnet for sammenligninger med kategorier internt i utvalget og det er derfor

dette tallet jeg vil bruke i resten av fremstillingen. Dersom vi ser ønsket reisested i sammenheng med alder får vi følgende resultat:

Tabell 5: Utvandringsprosent for ulike aldersgrupper

Aldersgruppe	Antall	Litauen	Tyskland	Andre land	Utvandringsprosent
Under 21 år	54	21	4	26	56
21-25 år	138	38	17	70	63
26-30 år	100	23	13	60	73
31-35 år	69	31	8	26	49
36-40 år	79	36	17	23	50
41-45 år	63	38	14	11	39
46-50 år	26	18	4	3	26
Over 50 år	11	7	2	1	27
Sum	540	212	79	220	55

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Vi ser av tabellen at personer i alderen 21-30 år har en betydelig sterkere tendens til å velge utvandring fremfor repatriering, samt at ønsket om å reise hjem er klart høyest i de eldste aldersgruppene. Dette tilsier at forhold knyttet til alder kan være utslagsgivende når personene skal ta stilling til repatrieringsspørsmålet. En nærliggende forklaring er at sannsynligheten for at en person har ektefelle og barn må antas å øke med alderen, og at dette for de eldstes vedkommende er en faktor som trekker dem hjemover. På samme måte har kanskje ugifte personer i alderen 21-30 færre slike relasjoner som binder dem til hjemlandet, og kan derfor i større grad ha ønsket å starte på nytt i et annet land. Situasjonen er nok noe annerledes for gruppen under 21 år. Giftemålsprosenten i denne gruppen er riktignok også lav, men mange av dem forlot hjemlandet i svært ung alder og har sannsynligvis hatt et noe sterkere ønske om å bli gjenforent med sine foreldre og søsken enn de som var noe eldre. Dersom vi tar variabelen giftemål med i betraktningen blir fordelingen som følger:

Tabell 6: Gifte personer fordelt på ønsket reisested

Aldersgruppe	Antall	Litauen	Tyskland	Andre land	Utvandringsprosent
Under 21 år	0	0	0	0	0
21-25 år	13	5	7	1	8
26-30 år	12	3	0	9	75
31-35 år	24	4	5	15	63
36-40 år	37	10	14	13	35
41-45 år	32	12	11	9	28
46-50 år	10	5	3	2	20
Over 50 år	5	3	1	1	20
Ikke oppgitt	2	1	0	1	50
Sum	135	43	41	51	

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Som vi ser har både aldersgruppen 26-30 år og 31-35 år en høyere utvandningsprosent enn det generelle tallet på 58%. Faktisk er det prosentmessig flere gifte personer i disse aldersgruppene som ønsker å utvandre enn tilsvarende tall for ugifte personer, og gjennomsnittlig utvandningsprosent for alle gifte personer i hele utvalget var 68 %. Vi må derfor anta at ekteskap i seg selv ikke var grunn nok til å reise hjem for disse personene. For de eldre aldersgruppene ser det derimot ut som om ønsket om å utvandre er mindre utbredt blant gifte enn blant ugifte. En mulig forklaring på tendensene kan ligge i hvorvidt personen ikke bare er gift men også har barn i hjemlandet. Av de 135 personene som hevdet å ha ektefelle oppga 89 personer at de også hadde forsørgeransvar i Litauen. De fordelte seg slik på ønsket reisemål:

Tabell 7: Gifte personer med forsørgeransvar fordelt på ønsket reisemål

Ønsket reisested	
Litauen	14
Memel	16
Tyskland	38
Nord-Amerika	19
Øvrige land	2
Sum	89

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Som vi ser var det 59 gifte personer med forsørgeransvar som ønsket å bli repatriert, mens de resterende 30 ønsket opphold i enten Tyskland eller andre land. Dette gir en utvandningsprosent på 34, noe som er vesentlig lavere enn den generelle utvandningsprosenten på 58. Dermed er det grunnlag for å anta at hvorvidt personene hadde barn i Litauen i stor grad påvirket deres valg av ønsket reisested etter krigen. Sammen med alder ser dette ut til å ha vært de to viktigste faktorene, ut fra det kildematerialet jeg har gjennomgått.

4.7 Kan motstand mot repatriering kobles til krigsforbrytelser?

Selv om litauernes motivasjon for å reise hjem henger sammen alder og familiesituasjon utelukker ikke dette at andre motiver kan ha virket inn. Det fremgår av de foregående tabellene at det er et betydelig antall personer i alle kategorier som ikke ønsker å reise hjem. Selv blant dem som er gift og har ett eller flere barn velger hver tredje person å utvandre fremfor å reise hjem. Et slikt høyt antall gir grunnlag for å spørre om de frykter represalier

etter hjemkomsten, samt om denne gruppen har større grunn for å frykte slike reaksjoner enn de øvrige. Dette gir rom for fortsatt spekulasjon omkring påstander om at litauerne i Norge skal ha begått krigsforbrytelser, eller at de skal ha vært overrepresenterte blant vaktene i krigsfangeleirene. Jeg har derimot ikke funnet noe som kan tyde på at dette har vært tilfelle, så slike påstander må anses som svekket snarere enn styrket som følge av dette arbeidet.

Hvis vi likevel skal holde muligheten åpen for at slike ting skal ha forekommet, må vi etter alt å dømme nyansere bildet i forhold til hvilke grupper av litauiske statsborgere som mest sannsynlig har hatt mulighet til å begå krigsforbrytelser eller fungert som vakter i konsentrasjonsleirer under sitt opphold i Norge. Dersom vi kan anta at memellendere i all hovedsak tjenestegjorde blant de regulære væpnede tyske styrkene, mens flertallet av de øvrige litauiske statsborgerne var ufrivillige arbeidere underlagt Organisation Todt, har memellenderne etter alt å dømme hatt større sannsynlighet for å bli tilbydd slik tjeneste. Samtidig kan det ikke utelukkes at enkelte i Organisation Todt kan ha fungert som vakter eller oppsynsmenn for øvrige ufrie arbeidere, som for eksempel sovjetiske krigsfanger. Ulike kategorier arbeidere jobbet ofte side om side på de samme byggeprosjektene, og det forekom andre steder i Europa at litauiske enheter ble utstyrt med våpen. Jeg har derimot ikke funnet noe som kan underbygge påstander om krigsforbrytelser, verken blant personellkortene eller i de øvrige arkivkildene. Dersom krigsforbrytelser eller vakttjeneste i krigsfangeleirer hadde vært utbredt blant de litauiske statsborgerne hadde jeg forventet å finne visse spor av dette i korrespondansen med blant annet de sovjetiske repatrieringsmyndighetene som inngår i mitt kildegrunnlag. Når dette er fraværende må jeg i det minste konkludere med at slike forhold sannsynligvis var av langt mer begrenset omfang enn man kan få inntrykk av gjennom eksisterende litteratur om krigsfanger i Norge.²⁴⁷

4.8 Påvirket Wehrmachtstilknytning ønsket om å reise tilbake?

Vi kan dessuten gjøre en sammenligning med gruppen av polakker blant Displaced Persons i Norge i 1945. Denne gruppen var i en ganske tilsvarende situasjon som litauerne i forhold til repatriering, i og med at deres hjemland også var kontrollert av sovjetiske styrker. Det fantes om lag 15 800 polakker her i landet, hvorav 12 000 hadde tjenestegjort under Wehrmacht og 3 800 ble regnet som sivile. Noe av det mest oppsiktsvekkende ved deres historie er at hele 90% av de Wehrmachtstilknyttede ønsket å reise hjem, mens det var de sivile som i størst

²⁴⁷ Soleim (2004): S. 83.

grad motsatte seg repatriering.²⁴⁸ Noen talloppgaver på hvor mange det dreide seg om finnes ikke så vidt jeg kan se, og det kan dermed se ut som om man må undersøke arkivene for å skaffe slike tall. Men basert på antallet polakker som fortsatt var i Norge så sent som i juli 1946 må det ha dreid seg om et betydelig antall.²⁴⁹ Dette avviket blir vanskelig å forklare når man tar i betraktning den antatte frykten Displaced Persons må ha hatt for å returnere til hjemlandet. Denne frykten må etter all sannsynlighet ha vært størst for personer som frivillig gikk i tysk tjeneste, samt hos personer som var tilknyttet militære enheter. Når så mye som 90% av polakkene i Wehrmach ønsket å returnere tyder det på at direkte tilknytning til de væpnede styrkene ikke ble ansett som så farlig som tidligere antatt. Det forklarer i alle fall ikke hvorfor tilsvarende tall for etniske litauerne, hvorav flertallet må antas å ha vært tilknyttet Organisation Todt, er på 45 %.

I en slik situasjon er det nærliggende å anta at det er demografiske forskjeller mellom de to gruppene av polakker som forårsaker de ulike holdningene til repatriering. Funnene fra min undersøkelse omkring litauerne antyder at dersom det kan påvises slike forskjeller, for eksempel hva gjelder personenes alder og eventuelle forsørgeransvar hjemme i Polen kan slike forhold langt på vei virke forklarende i forhold til hvorfor gruppene hadde så ulike holdninger til repatriering. Dette lar seg derimot ikke slå fast uten at man gjør nærmere undersøkelser på individnivå på samme måte som jeg har gjort med de litauiske statsborgerne. Uansett mener jeg at disse sprikende tallene, samt min påvisning av hvordan alder og forsørgeransvar påvirker enkeltpersoner i repatrieringsspørsmålet er tilstrekkelig til å kunne hevde muligheten av at en del personer har ansett sin egen situasjon i 1945 som en mulighet til å utvandre til vesten. Den har kanskje ikke kommet som et resultat av deres egne valg, men når de først har funnet seg i en situasjon hvor de har få bånd til et hjemland hvor deres fremtidsmuligheter har blitt vesentlig begrenset og samtidig har fått muligheten til å emigrere, regner jeg det som sannsynlig at mange har benyttet seg av det.

Samtidig må det poengteres at det nok var en terskel for mange å reise hjem. De hadde ingen garanti for hva som ventet dem, og historiene som etter hvert begynte å sive ut om hvordan enkelte repatrierte personer ble behandlet var ikke oppløftende. Selv om historieskrivingen i etterkrigstiden lenge overdrev omfanget av de represaliene mange repatrierte ble utsatt for, særlig i Sovjetunionen, lar det seg ikke bortforklare at mange fikk betale dyrt for sitt

²⁴⁸ Notat fra Repatrieringskontoret, datert 1. november 1945.

²⁴⁹ Brev fra finans- og tolldepartementet til sosialdepartementet datert 15. juli 1946.

ufrivillige opphold i Norge. Mitt kildemateriale inneholder også opplysninger som tyder på dette, blant annet et telegram til sosialdepartementet datert 27.06.46. Det er fra en latvisk kvinne som ber om hjelp til å finne sin sønn, og er sendt fra Bayern i Tyskland. Hun avslutter telegrammet med de illevarslende ordene ”*P.S. Don't mention, please, in radio*”. Dette kan tolkes som et uttrykk for at det ikke ble regnet som ufarlig å ha familiemedlemmer som hadde vært i tysk tjeneste eller fangenskap.

4.9 Fantes det noen reell grunn til å frykte repatriering?

Hvor mange av de repatrierte som ville reist hjem hvis alle hadde hatt et reelt valg er et åpent spørsmål. Det er derimot på det rene at mange av dem som hadde muligheten til det valgte å bli i vesten. Et slikt valg innebar et brudd med familie, venner, hjemsted og nærmiljø på ubestemt tid. Mange kan nok ha håpet på å returnere til hjemlandet under frie forhold i en ikke altfor fjern fremtid, men flertallet må ha ant muligheten av at de hadde sett hjemlandet for siste gang. Ut fra de erfaringene de må ha hatt fra livet under sovjetisk styre må de også ha hatt en viss frykt for at familiene hjemme kunne bli utsatt for represalier som følge av deres valg om å bli værende i vesten. Et slikt vanskelig valg må derfor ha hatt sine gode grunner i hvert enkelt tilfelle, og det er naturlig å anta at frykten for hva som kunne vente dem ved hjemkomsten også har vært den viktig for de fleste.

En av gruppene som kanskje mente de hadde mest å frykte var de som var blitt tatt av tyskerne som krigsfanger mens de tjenestegjorde i Den røde hær. De vil ha husket Stalins Stavkaordre nr.270 fra 1941 og nr.227 fra 1942, som begge i utgangspunktet definerte enhver soldat som lot seg ta til fange av tyskerne som forræder. Ordre 270 påbød øyeblikkelig dødsstraff for alle medlemmer av Den røde hær som forsøkte å overgi seg, uansett om disse var offiserer eller menige. Offiserenes familier skulle i tillegg fengsles, og de meniges familier skulle miste all økonomisk understøttelse fra staten. Ordre 227 innførte også praksisen med egne blokkeringslinjer bak fronten, som skulle ha som oppgave å skyte egne tropper dersom disse flyktet bakover i linjene. Dette siste tiltaket ble riktig nok opphevet etter få måneder, men det viser hvor langt sovjetmakten var villig til å gå ovenfor sine egne soldater dersom de ikke lystret ordre.²⁵⁰ Både ordre nr. 270 og nr. 227 ble stående ved lag inntil 7.juni 1945,²⁵¹ og var dermed gyldige den første måneden etter freden. Selv om sovjetiske kommisærer reiste rundt i leirene og forsikret krigsfanger om at det var trygt å reise

²⁵⁰ Soleim (2009): S. 240.

²⁵¹ Abraham (2007): S. 177.

tilbake til Sovjetunionen må vissheten om at disse ordrene eksisterte og at de var blitt håndhevet under krigen ha ført til en viss frykt for hva som ville skje ved etter hjemreisen. Denne frykten kan ha blitt ytterligere underbygget av de mange historiene som verserte om hvordan de første transportene av repatrierte sovjetiske krigsfanger var blitt mottatt i Sovjetunionen. De gikk blant annet ut på at fanger ble skutt direkte etter ankomst,²⁵² og at sovjetere flest ikke hadde den minste sympati med landsmenn som hadde sittet i tysk fangenskap.²⁵³

Nordmenn kunne også lett få det inntrykket at en ubarmhjertig skjebne ventet en del krigsfanger ved hjemkomsten til Sovjetunionen, ikke bare på grunnlag av hva man visste om sovjetiske holdninger til krigsfanger generelt, men også på grunn av enkelte øyenvitneskildringer. For eksempel hadde flere av skipene som til da hadde fraktet tidligere krigsfanger til Murmansk hatt norske mannskap om bord,²⁵⁴ og flere av disse hevdet at noen av fangene ble tatt med inn i lagerskur og henrettet allerede før de var kommet bort fra kaiområdet²⁵⁵. Slike henrettelser skjedde da også nærmest vilkårlig i den tidlige fasen av repatrieringen fra vesten, selv om de sjelden forekom helt i sluttfasen av krigen.²⁵⁶

Samtaler med sovjetiske representanter kunne også bidra til dette inntrykket, som da sjefen for den 14. sovjetiske arme beskrev den videre skjebnen for krigsfangene fra leiren i Bodø på følgende måte: *”Alle sovjetiske soldater som har blitt krigsfanger, hvilket er imot reglementet, skal stilles for krigsrett”*²⁵⁷. Dessuten vil det sannsynligvis ha versert andre historier om Sovjetunionens harde linje ovenfor forrædere, som for eksempel den om hvordan Stalin hadde behandlet sin egen sønn Jakov etter at denne ble tatt som fange av tyskerne i 1941. Stalins reaksjon var å fengsle sønnens kone, og da han senere fikk et personlig tilbud fra Hitler om å utveksle Jakov med Hitlers nevø som var blitt sovjetisk fange etter slaget ved Stalingrad avslø han dette blankt. Jakov døde senere i en tysk konsentrasjonsleir.²⁵⁸

Det faktum at en del fanger var blitt spontant henrettet som forrædere like etter frigjøringen må også ha gitt både nordmenn flest og norske myndigheter en mistanke om at en del

²⁵² Haugland (2008): S. 144, Ulateig (1985): S. 23, Soleim (2009): S. 314.

²⁵³ Kreyberg (1978): S. 196.

²⁵⁴ Ulateig (1985): S. 23.

²⁵⁵ Haugland (2008): S. 144.

²⁵⁶ Soleim (2009): S. 331.

²⁵⁷ Gyllenhaal & Gebhardt (1999): S. 172.

²⁵⁸ Ulateig (1985): S. 40.

personer kunne bli utsatt for harde represalier ved hjemkomsten. Myndighetene vil dessuten ha vært klar over at Storbritannia etter en periode innstilte hjemsendelsen av sovjetiske krigsfanger som følge av det utenriksdepartementets bekymring for deres videre skjebne, og at britiske myndigheter etter hvert endret holdning i spørsmålet om tvangsrepatriering.²⁵⁹ Til tross for dette var det i Norge få sovjetiske borgere, med unntak av de som ble klassifisert som Disputed Persons, som vegret seg for å reise hjem. Situasjonen her stod dermed i sterk kontrast til den man hadde i Storbritannia og USA hvor mange måtte tvangssendes ved bruk av vold, og hvor dette medførte både dødsfall og selvmord.²⁶⁰ Her i landet måtte man bare unntaksvis bruke tvang, og de fleste sovjeterne ble hjemsendt uten problemer.²⁶¹ I forbindelse med hjemsendelse ser det heller ikke ut til å ha blitt gjort forskjell mellom militære og sivile sovjetiske fanger. Hvorvidt de skulle sendes tilbake ble avgjort av hvor de var hjemmehørende og eventuelt eget ønske, ikke hvorvidt de var sivile eller militære.²⁶²

²⁵⁹ Soleim (2004): S. 314.

²⁶⁰ Bethell (1975): S. 173.

²⁶¹ Soleim (2009): S. 313.

²⁶² Soleim (2009): S. 312.

Kapittel 5: Konflikter rundt repatrieringen av litauere fra Norge

For det meste gikk repatrieringen fra Norge både raskt og problemfritt for seg, særlig når det gjaldt ordinære sovjetiske krigsfanger.²⁶³ Disse og øvrige sovjetiske statsborgere ble da også gitt førsteprioritet med hensyn til snarlig hjemreise,²⁶⁴ og det var blant dem heller lite motvilje mot repatriering.²⁶⁵ Norske myndigheter på sin side var opptatt av å få alle utenlandske statsborgere ut av landet så raskt som mulig.²⁶⁶ Det skulle derimot vise seg langt mer komplisert å repatriere personer fra de mer enn 40 andre nasjonalitetene som var representert blant Displaced Persons i Norge, og særlig krevende skulle arbeidet bli når det gjaldt baltene og polakker.²⁶⁷ Blant disse ser personer fra Litauen ut til å ha pekt seg ut som en særlig omstridd gruppe hvis videre skjebne var vanskelig å avgjøre.²⁶⁸ Dette kapittelet gir en nærmere beskrivelse av hvorfor og hvordan gruppen av litauere skapte særlige utfordringer for de allierte, samt en redegjørelse for hvordan utfordringene ble løst.

Konfliktene med Sovjetunionen i forbindelse med repatrieringen av litauere fra Norge etter krigen ble tallrike, og uenigheten kan på mange måter deles i tre perioder. Den første er tiden fra frigjøringen frem til avslutningen av de siste store transportene av repatrierte tilbake til Sovjetunionen, hvor Sovjetunionen har tilgang til fangeleirene og har både videre fullmakter og bedre pressmiddel enn senere. Den andre fasen er perioden hvor bare Disputed Persons er tilbake i landet og sovjetiske representanter riktignok har et begrenset handlingsrom, men fortsatt har sterke forhandlingskort på hånden i forhold til allierte og norske myndigheter. Og den tredje fasen er tiden etter at både Disputed Persons, de vestallierte styrkene og den sovjetiske repatrieringskommisjonen har forlatt landet. I denne fasen er det bare en liten gruppe tidligere Displaced Persons tilbake i landet. Ansvar for dem er overført til norske myndigheter, og forhandlingene med Sovjetunionen om deres videre skjebne føres uten sterk sovjetisk tilstedeværelse i Norge. Disse vil i det følgende bli kalt fase 1, fase 2 og fase 3, og vil bli beskrevet mer inngående fordi mange av konfliktene i de tre fasene var relatert til litauere som nektet å reise tilbake frivillig.

²⁶³ Hauge (1995): S. 146.

²⁶⁴ Thorne (1955): S. 52.

²⁶⁵ Haugland (2008): S. 656.

²⁶⁶ Soleim (2009): S. 278.

²⁶⁷ Hauge (1995): S. 145.

²⁶⁸ Steffenak (2008): S. 241.

5.1 Fase 1: Den sovjetiske repatrieringskommisjonen ankommer Norge

Sovjetunionen fattet allerede kort tid etter den tyske kapitulasjonen interesse for situasjonen i Norge. I begynnelsen var denne først og fremst knyttet til spørsmålet om hvorvidt de tyske troppene ble avvæpnet raskt nok og på en forsvarlig måte. I forbindelse med dette dukket det den 30.mai 1945 opp en gruppe offiserer i Tromsø som skulle undersøke saken.²⁶⁹ Dagen etter ankom den formelle sovjetiske repatrieringskommisjonen under ledelse av generalmajor P.F. Ratov.²⁷⁰ Den 52 år gamle Ratov hadde tidligere ledet den sovjetiske militærmisjonen i Storbritannia og hadde der gjort seg bemerket som en arrogant, kontroversiell og vanskelig mann å ha med å gjøre.²⁷¹ Dette er for øvrig en form for karakteristikk som går igjen i de fleste beskrivelser av ham som person.²⁷² I Norge skulle han og hans kommisjon samarbeide med den britiske brigadegeneralen R. Firebrace, som var forbindelsesoffiser mellom den sovjetiske militærmisjonen og det britiske forsvarsdepartementet. Sammen skulle de lede en kommisjon som fikk i oppdrag å fastslå hvorvidt krigsfanger og Displaced Persons i Norge hadde status som sovjetborgere eller ikke.²⁷³ I tilfeller hvor det oppstod tvil skulle Firebrace ha det siste ordet,²⁷⁴ og slike tilfeller skulle det bli mange av i Norge. De uenighetene som fulgte av dette gjorde behandlingen av Disputed Persons til den kanskje vanskeligste delen av repatrieringsarbeidet fra Norge.²⁷⁵

Den sovjetiske delen av kommisjonen bestod for uten Ratov av 176 offiserer, som alle hadde fått instruksjoner fra hjemlandet om å overvåke og bidra til at alle personer som sovjetstaten gjorde krav på ble returnert til Sovjetunionen.²⁷⁶ De var under sterkt press for å levere resultater,²⁷⁷ og la seg derfor på en svært aggressiv linje ovenfor de allierte myndigheter i Norge. Gang på gang viste de seg svært kampvillige og nidkjære når det gjaldt å sikre seg personer de mente var hjemmehørende i Sovjetunionen.²⁷⁸ De viste seg også å være svært romslige når det gjaldt tolkningen av hvem som kunne klassifiseres som sovjetborger, og kunne til og med finne på å gjøre krav på personer som hadde forlatt Sovjetunionen allerede

²⁶⁹ Thorne (1955): S. 42.

²⁷⁰ Hauge (1995): S. 145.

²⁷¹ Bratbak (2006): S. 85.

²⁷² Steffenak (1995): S. 147.

²⁷³ Steffenak (1995): S. 147.

²⁷⁴ Steffenak (2008): S. 230.

²⁷⁵ Soleim (2009): S. 294.

²⁷⁶ Ulateig (1985): S. 86.

²⁷⁷ Steffenak (2008): S. 254.

²⁷⁸ Steffenak (1995): S. 181.

under borgerkrigen som fulgte etter revolusjonen i 1917.²⁷⁹ Denne holdningen medvirket i stor grad til at sammenstøtene mellom sovjetiske representanter og de allierte militære myndighetene i Norge ofte gjorde repatrieringsarbeidet vanskelig. Øverstkommanderende for de allierte styrkene i landet var general Andrew Thorne, og av hans korrespondanse med Ratov kan vi se et gjennomgående mønster av sovjetiske klager og vestallierte tilbakevisninger.²⁸⁰ Beskyldningene går blant annet på at personer som ønsker å reise tilbake til Sovjetunionen blir hindret i dette, eller at det drives ulovlig propaganda i leirene for Displaced Persons.

5.1.1 Sovjetiske krav på litauere i den første fasen av repatrieringen

I denne tidlige fasen av repatrieringen gjaldt det først og fremst å dekke de grunnleggende humanitære behovene og deretter å skaffe seg oversikt over situasjonen. Alle utenlandske statsborgere måtte nasjonalitetsbestemmes, og dette skjedde som nevnt gjennom en prosess kalt *screening*. Den førte ofte til konflikter mellom vestallierte og sovjetiske representanter, og rutinen i seg selv kan neppe sies å ha vært videre populær på sovjetisk side. Ratov hadde personlig protestert mot denne praksisen,²⁸¹ og det er derfor ikke overraskende at det forekom tilfeller av at sovjetiske offiserer unnlot å følge de rutinene og nektet å stille de pålagte spørsmålene.²⁸²

Ratovs protester skjedde vanligvis med henvisning til Jalta-avtalen. Der hadde de allierte blitt enige om gjensidige retningslinjer for hvordan personer fra allierte land som hadde vært i tysk varetekt eller tjeneste under krigen skulle håndteres. Hensikten med disse retningslinjene skulle blant annet være å sikre at alle parter fikk tilbake sine egne statsborgere så raskt som mulig. Avtalen var derimot noe uklar når det gjaldt hva som var definisjonen på en sovjetisk statsborger, og denne uklarheten omfattet blant annet personer fra Litauen. Sovjetunionen betraktet alle som etter freden i 1945 var hjemmehørende øst for den såkalte Curzon-linjen som sovjetiske statsborgere.²⁸³ Dette medførte i realiteten at de regnet alle som da befant seg innenfor sovjetstatens grenser som sovjetere, mens man på vestalliert side bare anerkjente Sovjetunionens grenser fra før 1. september 1939²⁸⁴ og derfor hadde en mer avgrenset

²⁷⁹ Bratbak (2006): S. 85.

²⁸⁰ Steffenak (1995): S. 180.

²⁸¹ Soleim (2009): S. 290.

²⁸² Soleim (2005): S. 112.

²⁸³ Thorne (1955): S. 52.

²⁸⁴ Ulateig (1985): S. 91.

oppfatning av hva en sovjetborger var. Personer av litauisk opprinnelse og andre baltere havnet dermed i en slags gråsoner, og ble derfor ofte gjenstand for uenighet i korrespondansen mellom den sovjetiske repatrieringskommisjonen og de allierte myndighetene i Norge.

Siden uenigheten om hvordan man skulle definere en sovjetborger gjorde det vanskelig for Ratov å kreve personer utlevert mot sin vilje, ser det ut til at han heller har valgt en annen fremgangsmåte som ikke så direkte utfordret de vestallierte myndighetenes syn på Jalta-avtalen. Gjennom å hevde at enkeltpersoner og grupper ble holdt tilbake i Norge mot sin vilje ser det ut til at han har forsøkt å skape usikkerhet omkring deres situasjon og ønsker, og på den måten håpet å få de allierte myndigheter til å gi etter for hans krav. Et eksempel på dette finner vi i et brev til general Thorne datert 10. juli 1945. Der skriver Ratov at det skal befinne seg over 300 baltere i Trondheim, hvorav 63 blir nektet frivillig retur til Sovjetunionen.²⁸⁵ På deres vegne krever han derfor gruppen utlevert. Han får derimot til svar at disse 63 allerede er evakuerte, og at de sovjetiske representantene i Trondheimsområdet selv kan bekrefte at ingen av de gjenværende balterne i leiren ønsker å returnere til Sovjetunionen.²⁸⁶ Hva som menes med evakuering i denne sammenhengen er noe uklart, men siden gruppen på 63 ikke dukker opp som tema i senere korrespondanse kan det regnes som sannsynlig at det her er snakk om repatriering. Det er også noe påfallende at Ratov henvises til å sjekke informasjon fra sine egne representanter i Trondheimsområdet. Dette kan leses som en hentydning til at han burde vært informert om situasjonen i leiren, eller at han her rett og slett hadde talt mot bedre vitende. Dette siste er langt fra utenkelig, siden Ratov og hans folk hele tiden fremstod som svært godt orienterte om forholdene i leirene.²⁸⁷ Det virker derfor usannsynlig at han skal ha sittet på informasjon som var såpass misvisende. Det lar seg riktignok ikke påvise at det her var snakk om et bevisst forsøk fra hans side på å få utlevert flere av balterne som befant seg i Trondheimsområdet, men ut fra de beskrivelser som er gitt av hans arbeidsmetoder i andre kilder er en slik antakelse nærliggende.

Sikkert er det i alle fall at Ratov ønsket å få tak i langt flere enn de balterne som var samlet i leiren ved Trondheim. I denne leiren befant det seg blant andre 130 litauere fra de såkalte Bau-Battallione som var blitt tvangsutskrevet i Litauen i 1944 (se 3.2.3). Denne gruppen hadde kommet til Norge via tjeneste i Finland og var iført tyske uniformer. Dermed var det

²⁸⁵ Steffenak (1995): S. 182.

²⁸⁶ Soleim (2005): S. 112.

²⁸⁷ Ulateig (1985): S. 89.

naturlig å anta at de var krigsforbrytere i sovjeternes øyne. Tre av personene i gruppen hadde utformet et skriv til leirsjefen hvor de gjorde rede for sin historie og fremhevet at de ikke var krigsforbrytere. I skrivet hevdet de også å ha hørt rykter om at de ville bli stilt for krigsrett dersom de reiste tilbake, og de ønsket derfor å bli værende i vesten.²⁸⁸ De oppga ”mishandling av medfanger” som en av de sannsynlige anklagene i en eventuell fremtidig militær rettssak. Siden de samtidig understreker at de ikke er krigsforbrytere må det antas at de mener seg uskyldige i disse anklagene, og deres vegring mot å reise tilbake må derfor forklares ut fra frykten for ikke å få en rettferdig rettssak. For personer som hadde opplevd terrorstyret under den sovjetiske okkupasjonen av Litauen var dette neppe for en irrasjonell frykt å regne. På den andre siden lar det seg heller ikke uten videre motbevise at enkelte av litauerne i denne gruppen kunne ha gjort seg skyldige i slike forbrytelser, og hvis så var tilfelle ville det heller ikke ha vært unaturlig for dem å benekte dette. Slike påstander kan underbygges av at enkelte litauere i lignende enheter faktisk begikk krigsforbrytelser, samt at flere andre litauere fra leiren ved Trondheim likevel frivillig reiste hjem til det sovjetokkuperte Litauen. I den forbindelse blir det viktig å ta med i vurderingen at sovjetiske myndigheter anså samtlige av de 130 litauerne fra Bau-battallionen som krigsforbrytere,²⁸⁹ og ikke bare enkelte av dem. Siden denne enheten synes å ha blitt holdt samlet helt frem til freden er det lite sannsynlig at samtlige hadde fått anledning til å begå mishandling av fanger, og det er derfor mer nærliggende å anta at deres forbrytelse først og fremst var knyttet til det faktum at de hadde vært i tysk tjeneste. Uansett er det sikkert at de tre litauerne som utformet skrivet til leirsjefen, P.Hranya, A.Prakshpop og V.Saigalag, ikke er å finne på repatrieringslistene fra Norge til Sovjetunionen. Disse listene er riktignok ikke fullstendige,²⁹⁰ men siden ingen av dem finnes der bør det likevel kunne regnes som sannsynlig at de ble værende i vesten. Allierte myndigheter i Norge må derfor ha trodd på deres versjon, i alle fall når det gjaldt hvilken nasjonalitet de tilhørte.

5.1.2 Tilfeller av bortføringer i den første fasen av repatrieringen

Dersom Ratov hadde hatt særlig interesse for å sikre seg enkeltpersoner viste deler av hans oppførsel i Norge i denne fasen at han var i stand til det, selv om det medførte at han måtte benytte seg av ulovlige midler. Vi har for eksempel flere tilfeller av at hans folk utførte

²⁸⁸ Ulateig (1985): S. 95.

²⁸⁹ Ulateig (1985): S. 95.

²⁹⁰ Soleim (2005): S. 125.

regelrette bortføringer av personer med tilknytning til sovjetisk territorium.²⁹¹ Slike handlinger var lettest å utføre i den første fasen av repatrieringen, mens sovjetiske representanter fortsatt hadde godt tilgang til de ulike leirene. Minst en av bortføringene i denne fasen gjaldt en påstått litauisk statsborger. Den skjedde 6.juli 1945 og den gjaldt en mann ved navn Protasevitsj.²⁹² Han var hjemmehørende i Vilnius-området og satt internert sammen med andre Disputed Persons i en leir i Drammen. Han hadde forlatt leiren for å besøke Grünerløkka skole i Oslo, og ble i løpet av denne reisen bortført av frigitte sovjetiske krigsfanger. De dro ham med seg inn i en bil og transporterte han til den sovjetiske samleleiren på Etterstad.²⁹³ To dager etter dette forlot et tog med 800 sovjetere fra denne leiren Norge med kurs for Sovjetunionen, og det er nærliggende å anta at Protasevitsj var blant dem.²⁹⁴ Hans navn finnes riktignok ikke på listene over repatrierte,²⁹⁵ men siden disse er forholdsvis mangelfulle²⁹⁶ motbeviser ikke det at han var blant de repatrierte. Han har i alle fall ikke vært å finne i Norge siden.

Hvorvidt Sovjetunionen hadde legitime grunner for å ønske å sikre seg Protasevitsj lar seg vanskelig avgjøre i dag. Det er likevel interessant at sovjetiske representanter var villige til å bruke et såpass provoserende tiltak som bortføring for å sikre seg ham. Dette kan selvsagt delvis forklares med de begrensede sanksjonsmulighetene allierte myndigheter hadde ovenfor den sovjetiske repatrieringskommisjonen i denne perioden, men en slik forklaring sier ikke noe om hvorfor akkurat Protasevitsj ble valgt som offer. En interessant opplysning i den forbindelse er at han under sin reise utenfor leiren skulle besøke Grünerløkka skole i Oslo, som skal ha vært et interneringssted for polske Displaced Persons.²⁹⁷ Ivan Pasjkurov²⁹⁸ hevder i en øyenvitneskildring at alle de som var innlosjerte på denne skolen hadde det til felles at de hadde vært i tysk tjeneste, og at mange av dem hadde båret tysk uniform og tyske våpen. Blant de 500 personene som oppholdt seg på skolen var det dessuten flere som hadde oppgitt uriktig hjemsted for å unngå repatriering, deriblant Pasjkurov selv. Dersom Protasevitsj også tilhørte denne kategorien, eller på andre måter hadde tilknytning til dette miljøet, kan det være en mulig forklaring på hvorfor akkurat han ble bortført. På den andre siden kan han ha blitt

²⁹¹ Steffenak (2008): S. 235.

²⁹² Steffenak (1995): S. 187.

²⁹³ Steffenak (2008): S. 236.

²⁹⁴ Steffenak (1995): S. 187.

²⁹⁵ Steffenak (2008): S. 236.

²⁹⁶ Soleim (2009): S. 284.

²⁹⁷ Steffenak (2008): S. 235.

²⁹⁸ Pasjkurov (1990): S. 146.

valgt mer eller mindre tilfeldig. Så lenge hans sak ikke ble gjenstand for en fullstendig og rettfærdig gjennomgang før han forlot Norge er spekulasjoner det nærmeste vi kommer sannheten.

5.1.3 Gjensidige beskyldninger om propagandavirksomhet

Noen av de største uenighetene mellom den sovjetiske repatrieringskommisjonen og allierte myndigheter i Norge var knyttet til propaganda i leirene for frigitte krigsfanger og Displaced Persons. Nesten umiddelbart etter sin ankomst ga Ratov uttrykk for misnøye med det han mente var manglende kontroll med anti-sovjetisk propaganda i disse leirene.²⁹⁹ Samtidig er det rimelig godt dokumentert at både han og hans menn drev en agitasjon i de samme leirene som vel må sies å ha vært godt over grensen til propaganda. Den har kanskje ikke i samme grad som den vestlige propagandaen gått ut på å stille motparten i et dårlig lys, men tegnet derimot et svært urealistisk bilde av hva som ventet fangene dersom de valgte å reise tilbake til Sovjetunionen. Påstander av typen *”dere har båret de tyngste byrdene i krigen”*,³⁰⁰ *”ingen har noe å frykte”*,³⁰¹ eller *”hauger av gull venter på dere”*³⁰² må sies å stå i grell kontrast til hva som skulle bli realitetene for mange av dem som ble repatriert. Ratov tok for øvrig også personlig del i dette arbeidet, og beroliget ved en rekke anledninger engstelige fanger med at de ville bli tatt godt imot i hjemlandet.³⁰³

De sovjetiske representantenes muligheter til å drive propagandavirksomhet var størst i den første fasen av repatrieringen siden de hadde tilgang til samtlige leirer for utenlandske statsborgere i Norge. Dette benyttet de seg også av, og allerede i mai var de første sovjetiske representantene på plass i leirer i Nord-Norge for å holde taler til fangene.³⁰⁴ Disse første representantene var menn. Senere forteller øyenvitner at det dukket opp vakre sovjetiske kvinner iført frontuniformer med løytnantsdistinksjoner. Disse beroliget fangene og la vekt på de mange gjenreisningsoppgavene som Sovjetunionen nå stod ovenfor, og hvor sårt landet nå trengte deres arbeidskraft. I enkelte leirer skal disse jentene ha kommet på besøk nesten daglig.³⁰⁵ Denne fremgangsmåten med beroligende ord og avdramatisering av hva som ventet ved hjemkomsten synes å være en gjenganger i den sovjetiske retorikken i denne fasen. Dette

²⁹⁹ Kreyberg (1978): S. 197.

³⁰⁰ Sødal (2006): S. 69.

³⁰¹ Pasjkurov (1990): S. 147.

³⁰² Sødal (2006): S. 69.

³⁰³ Ulateig (1985): S. 88.

³⁰⁴ Ulateig (1985): S. 89.

³⁰⁵ Pasjkurov (1990): S. 147.

kan ha en sammenheng med at skjebnen til noen av dem som var blitt repatrierte tidligere i krigen nå hadde begynt å ryktes blant fangene i Norge, samt at disse sannsynligvis kjente til hva som skjedde med de sovjetiske krigsfangene som var blitt tatt av finnene under krigen i 1939-1940. De repatrierte fra denne konflikten ble i alle tilfeller nevnt av sovjetiske kommisærer i Norge, samtidig som de prøvde å overtale fangene om at de ikke ville lide en lignende skjebne hvis de reiste tilbake.³⁰⁶ Den sovjetiske agitasjonen kunne til tider bli ganske intens og de delene av den som la vekt på at Sovjetstaten skulle ha tilgitt samtlige gjorde mange mistenksomme.³⁰⁷ Dette kom kanskje av at slike påstander samtidig underforstått ga uttrykk for at personene i leirene i utgangspunktet hadde begått forbrytelser som gjorde slik tilgivelse nødvendig. Ikke alle var enige i det.

5.1.4 Norges forhold til Sovjetunionen i fase 1 av repatrieringen

Det kunne være vanskelig å skille mellom venn og fiende i den kaotiske etterkrigstiden.³⁰⁸ Norge var alliert med Sovjetunionen, men forholdet landene imellom hadde tidligere vært noe anstrengt. Helt siden Tsar-tiden hadde det i Norge eksistert en betydelig frykt for naboen i øst,³⁰⁹ til tross for at det ikke hadde vært større konflikter med verken Russland eller det senere Sovjetunionen på lengre tid. Skepsisen til Sovjetunionen ble dessuten noe dempet ut over på 1930-tallet,³¹⁰ men etter det sovjetiske angrepet på Finland i 1939 blusset den opp på nytt.³¹¹ Landets forhold til Sovjetunionen ble samtidig det kanskje viktigste spørsmålet i norsk utenrikspolitikk. For å unngå konflikter med Sovjetunionen la regjeringen opp til en klar nøytralitetspolitikk,³¹² selv om flertallet av landets innbyggere må ha hatt sympati med finnene. I tiden etter det sovjetiske angrepet på Finland dukket det dessuten gjentatte ganger opp rykter om at Sovjetunionen hadde planer om militære fremstøt også i Norge.³¹³

Noen slike angrep kom derimot ikke, og tvert imot førte krigens gang Norge i allianse med Sovjetunionen. Denne forbindelsen, i tillegg til den sovjetiske krigsinnsatsen og frigjøringen av Finnmark, gjorde sitt til at Sovjetunionen sommeren 1945 stod på høyden av sin popularitet i Norge. Til tross for dette var den gamle skepsisen fortsatt til stede i 1945, og

³⁰⁶ Ulateig (1985): S. 99.

³⁰⁷ Pasjkurov (1990): S. 147.

³⁰⁸ Mugerud & Lunde (2007): S. 63.

³⁰⁹ Soleim (2004): S. 225.

³¹⁰ Holtsmark (1988): S. 16.

³¹¹ Holtsmark (1988): S. 17.

³¹² Holtsmark (1988): S. 19.

³¹³ Holtsmark (1988): S. 19.

mange var da fortsatt bekymret for Sovjetunionens hensikter ovenfor Norge.³¹⁴ Denne skepsisen har etter alt å dømme også vært gjensidig. Kreyberg beskriver sovjetiske representanter i Norge som meget følsomme og mistenksomme,³¹⁵ og deres fremferd her i landet bærer også preg av dette. Følsomheten kan ha en sammenheng med at den gunstige situasjonen Sovjetunionen befant seg i ovenfor norske myndigheter ga godt rom for slikt. Sovjetiske styrker stod fortsatt i Finnmark og et stort antall sovjetiske statsborgere befant seg i Norge og ble frigjort av norske og andre vestallierte styrker. Dermed var også Norge og de vestallierte ansvarlige for deres ve og vel, og all kritikk Sovjetunionen måtte ha i den forbindelse må ha fortont seg som ekstra viktig å ta på alvor i lys av deres militære nærvær i landet. Det var ikke utenkelig at sovjetiske styrker kunne ha satt seg i bevegelse sørover for på en eller annen måte å sikre sine interesser.

Slik kritikk fra sovjetisk side hadde allerede kort tid etter frigjøringen forekommet en rekke ganger. Den var da i hovedsak knyttet til at de mente avvæpningen av tyskerne her i landet gikk alt for sakte, og Stalin hadde personlig kommet med slike anklager så sent som under toppmøtet i Potsdam i juli 1945.³¹⁶ Hvorvidt dette var et reelt uttrykk for bekymring eller et mer taktisk utspill lar seg vanskelig avgjøre, men det må uansett ha hatt påvirkningskraft i en situasjon hvor Sovjetunionen fortsatt hadde militære tropper i Norge. Dette nærværet avstedkom dessuten snart diplomatiske problemer. I Pasvik hadde Sovjetunionen påbegynt arbeidet med et større kraftverk, og dette hadde ført til en del uheldige episoder mellom sovjetiske og norske myndigheter.³¹⁷ Saken hadde så langt blitt dysset ned, men var en av flere som kunne blusse opp dersom forholdet mellom Norge og Sovjetunionen skulle komme til å utvikle seg i negativ retning. I en slik situasjon er det derfor nærliggende å anta at både vestallierte og norske myndigheter opptrådte med større varsomhet ovenfor Sovjetunionen enn i senere faser av repatrieringen. Vi har dessuten tidligere sett at norske myndigheter vegret seg for å havne i situasjoner hvor de måtte føre vanskelige forhandlinger med Sovjetunionen, og at de så langt som mulig søkte å overføre ansvaret i slike saker til de allierte myndighetene i Norge.

³¹⁴ Soleim (2009): S. 381.

³¹⁵ Kreyberg (1978): S. 197.

³¹⁶ Hauge (1995): S. 144.

³¹⁷ Steffenak (2008): S. 238.

5.2 Fase 2: Bare Disputed Persons er igjen i landet

Den 26.juli 1945 hadde de siste repatrieringstransportene forlatt Norge, og den eneste gruppen som fortsatt var tilbake var Disputed Persons. General Thorne kunne derfor informere Ratov om at det nå bare befant seg om lag 200 sovjetborgere i landet, og at samtlige tilhørte den sovjetiske repatrieringskommisjonen. Han erkjente samtidig at det riktignok oppholdt seg en del personer her som Ratov selv regnet som sovjetborgere, men at disse av de vestallierte ble regnet som Disputed Persons og ikke sovjetere.³¹⁸ Bakgrunnen for dette var at de hevdet å være hjemmehørende utenfor Sovjetunionens grenser av 1.september 1939, som var de eneste grensene de vestallierte anerkjente, samt at de ikke ønsket å vende hjem. Denne gruppen skulle granskes nærmere i tiden fremover, men siden de ikke ble regnet som sovjetborgere kunne ikke Ratov og hans stab delta i den videre behandlingen og sorteringen av dem.³¹⁹ De kunne bare utleveres til Sovjetunionen dersom de selv uttrykkelig gjorde krav på sovjetisk statsborgerskap.³²⁰

Ratov beklaget seg over denne fremgangsmåten i sovjetisk presse og kritiserte de allierte myndigheter i Norge for å holde tilbake sovjetiske borgere under påskudd av at deres statsborgerskap ikke kunne fastslås med sikkerhet.³²¹ Han gikk dermed langt i å antyde at dette var en bevisst ulovlig handling fra vestalliert side, enten han med dette mente å henvise til uenighetene rundt definisjonen av begrepet sovjetborger eller ønsket å antyde at dette var mennesker som uansett definisjon var hjemmehørende i Sovjetunionen. Videre kritiserte Ratov myndighetene for å holde disse menneskene isolerte fra sovjetiske representanter, utsette dem for propaganda og holde tilbake informasjon om dem som han mente sovjetiske myndigheter hadde krav på.³²² Han fortsatte likevel arbeidet med å øve press for å få så mange som mulig av dem utlevert til Sovjetunionen.

5.2.1 Sovjetiske krav på litauere i fase 2 av repatrieringen

Ratovs situasjon var med andre ord ikke så gunstig som tidligere. Etter at de siste repatrieringstransportene var blitt avviklet i slutten av juli var de aller fleste gjenværende utlendinger i Norge samlet i leirer for Disputed Persons, og der hadde sovjetiske representanter ikke uten videre adgang. Dermed ble det vanskelig for Ratov både å overbevise

³¹⁸ Ulateig (1985): S. 130.

³¹⁹ Ulateig (1985): S. 129.

³²⁰ Bethell (1975): S. 47.

³²¹ Soleim (2009): S. 292.

³²² Soleim (2009): S. 292.

personer om å reise og å hente ut enkeltpersoner på mindre lovlig vis.³²³ Det finnes likevel eksempler på at han klarte dette, blant annet 27.juli da en sovjetisk major sammen med to litauere møtte opp i leiren på Ranum og tok med seg syv baltere. I følge Ulateig³²⁴ var det i dette tilfellet ikke snakk om noen direkte kidnapping, som tilfellet var med den tidligere omtalte Protasewitch, men snarere et tilfelle av overtalelse. Uansett skulle ikke sovjetiske representanter ha hatt tilgang til denne leiren på dette tidspunktet, og må derfor antas å ha tatt seg inn dit på ulovlig vis. Da Ratov i august ble konfrontert med dette, omtalte han balterne som litauere og forklarte seg med at de alle brant av lyst til å returnere til sitt hjemland.³²⁵ Samtidig klandret han leirledelsen for med alle mulige midler å forsøke frarøve hans landsmenn muligheten til å reise hjem til sine familier.³²⁶

Hvorvidt disse sju faktisk var Disputed Persons er for øvrig uklart. Ranum leir var riktig nok en samleleir for litauiske ex-fanger,³²⁷ men på dette tidspunktet dukket det fortsatt frem nye Displaced Persons som ikke tidligere hadde vært verken registrert eller screenet. Dette var personer som hadde holdt seg i skjul siden freden og på den måten unngått hjemsendelse. I følge Thorne skjedde dette nesten daglig så sent som i august, men så sant det kunne bevises at de var sovjetborgere skulle de likevel repatrieres.³²⁸ I hvilken grad dette faktisk skjedde er derimot usikkert. Når disse personene hadde holdt seg skjult i så lang tid etter freden er det dessuten nærliggende å tro at de ikke ønsket å reise hjem, særlig når vi tar med i betraktningen at de ikke gjorde seg til kjenne før etter at repatrieringsarbeidet i all hovedsak var avsluttet. De vil uansett på et slikt tidspunkt ha hatt større muligheter for å motsette seg repatriering dersom dette var motivet, og i så måte kan man hevde at det kunne lønne seg for denne kategorien personer å holde seg skjult så lenge som mulig. Soleim³²⁹ hevder da også at en persons sjanser for å bli værende i vesten var større dersom det gikk lang tid før myndighetene ble klar over hans tilstedeværelse. Vi kan selvsagt like lite konkludere med at de syv balterne fra Ranum tilhørte denne kategorien, men det kan være en mulig forklaring på hvordan sovjetiske representanter både kunne komme seg inn i leiren og senere forlate den med en så stor gruppe internerte.

³²³ Steffenak (2008): S. 230.

³²⁴ Ulateig (1985): S. 90.

³²⁵ Steffenak (2008): S. 236.

³²⁶ Steffenak (1995): S. 189.

³²⁷ Steffenak (1995): S. 188.

³²⁸ Soleim (2005): S. 128.

³²⁹ Soleim (2009): S. 290.

I denne perioden hvor sovjetiske representanter i utgangspunktet var avskåret fra direkte tilgang til leirene måtte de i større grad fremme sine krav om utlevering av, eller informasjon om, enkeltpersoner direkte til allierte myndigheter. Det ble da mer tydelig hvor godt informerte sovjeterne var om de personene de ville ha tak i,³³⁰ selv om ikke alle opplysningene Ratov oppga i kommunikasjonen med Thorne var like nøyaktige. Et eksempel på dette har vi i et brev han skrev 20. august 1945. Der klager han over at det i leiren Bergan ved Tønsberg sitter to sovjetborgere som ønsker å reise hjem, men som i stedet holdes innesperret i en mørk og fuktig kjeller.³³¹ Disse blir navngitt som Parsja og Bashili, og skulle i følge Ratov være innesperret nettopp som følge av sitt brennende ønske om å returnere til Sovjetunionen. Ved nærmere undersøkelser viste de to seg å være hjemmehørende i Vilnius-området og dermed for litauere å regne. De ønsket heller ikke å bli repatriert slik Ratov hadde hevdet. Denne episoden viser hvordan Ratov brukte slike påstander for å så tvil om hvilke ønsker Disputed Persons hadde.

I tillegg til slike krav og påstander preges denne fasen av repatrieringsarbeidet av gjentatte beskyldninger fra sovjetisk side om at Disputed Persons ble utsatt for anti-sovjetisk propaganda i leirene. For eksempel klager Ratov i august over at de allierte myndighetene i Norge lar en kaptein ved Rusetskask fra den litauiske hæren drive anti-sovjetisk propaganda i leirene.³³² Opplysningene om slik aktivitet er så mange og så detaljerte at man med rimelig sikkerhet kan anta at slikt foregikk, og enn ikke nødvendigvis i et slikt omfang og av en slik karakter som det ble påstått fra sovjetisk side. Det virker også som om propagandavirkningen etter hvert foregikk mer åpenlyst, og sett i ettertid fremstår mye av Ratovs kritikk på dette punktet som velbegrunnet.

5.3 Fase 3: De allierte forlater landet

I oktober 1945 forberedte både de allierte styrkene i Norge og den sovjetiske repatrieringskommisjonen seg på å forlate landet. Så langt var det allierte myndigheter som hadde vært sovjeternes motpart i forhandlingene og uenigheten knyttet til Disputed Persons, og av hensyn til det som kunne komme av sovjetisk press etter at de allierte styrkene var trukket tilbake ønsket ikke norske myndigheter å bli sittende med ansvaret for denne

³³⁰ Ulateig (1985): S. 89.

³³¹ Steffenak (2008): S. 233.

³³² Steffenak (1995): S. 184.

gruppen.³³³ I løpet av 25. og 26. oktober ble de derfor overført til de britiske og amerikanske sonene i Tyskland, mens man ovenfor Sovjetunionen forklarte flyttingen med at dette skjedde av administrative hensyn.³³⁴ Bare få dager etter, 31. oktober, avviklet general Thorne sitt hovedkvarter i Norge og forlot landet.³³⁵ Halvannen måned senere gjorde både vestallierte og sovjetiske repatrieringsrepresentanter det samme.³³⁶ Den eneste gruppen av utlendinger som da fortsatt var i Norge var gruppen med 1346 såkalte ”Unrepatriable”.³³⁷ Den skal i hovedsak ha bestått av polakker,³³⁸ noe som kan forklares med at Sovjetunionen hadde gitt avkall på alle krav om polske statsborgere etter at den polske regjeringen tidligere på året hadde sendt representanter til Norge,³³⁹ men det fantes også litauere blant dem. Disse hadde sovjetstaten ennå ikke gitt opp håpet om å få utlevert.

I denne fasen går sovjetiske myndigheter over til en annen taktikk ovenfor Norge for å få utlevert personer de mente å ha krav på. Denne var knyttet til norske statsborgere som befant seg i sovjetisk fangenskap som følge av at de hadde blitt tatt til fange mens de tjenestegjorde på tysk side på Østfronten. Om lag 5 500 norske nordmenn hadde søkt seg til slik tjeneste i løpet av krigen,³⁴⁰ og flere hadde blitt tatt til fange av sovjetiske styrker. Høsten 1945 var en håndfull av dem fortsatt i live, og i 1947 ble disse brukt som forhandlingskort fra sovjetiske myndigheter for å få utlevert fem navngitte personer de mente utvilsomt var som sovjetborgere å regne.³⁴¹ Den norske ambassaden i Moskva ble informert om at ni navngitte nordmenn var i sovjetisk varetekt, og at disse ikke ville bli utlevert før man fra norsk side utleverte de fem angivelige sovjetborgerne som Sovjetunionen tidligere hadde fremmet krav om.³⁴² Det norske justisdepartementet vurderte saken og besluttet at en utlevering av nordmennene ikke var verdt den prisen Sovjetunionen forlangte. Fra norsk side ble det derfor konkludert med at så lenge en utveksling var eneste alternativ for å få nordmennene hjem burde saken stilles i bero inntil videre.³⁴³ Da Sovjetunionen dermed ikke vant frem med sine krav valgte også de å legge utleveringen til side. Sannsynligvis falt de tilbake på en tidligere

³³³ Thorne (1955): S. 53.

³³⁴ Soleim (2009): S. 298.

³³⁵ Hauge (1995): S. 147.

³³⁶ Steffenak (2008): S. 246.

³³⁷ Steffenak (1995): S. 153.

³³⁸ Soleim (2009): S. 299.

³³⁹ Thorne (1955): S. 53.

³⁴⁰ Veum & Brenden (2010): S. 12.

³⁴¹ Steffenak (1995): S. 253.

³⁴² Steffenak (1995): S. 254.

³⁴³ Steffenak (1995): S. 255.

benyttet argumentasjon som gikk på at frontkjemperne uansett ikke kunne utleveres fordi de hadde tjenestegjort frivillig i SS,³⁴⁴ og derfor var for krigsforbrytere å regne. Steffenak³⁴⁵ hevder at det ikke finnes videre spor etter frontkjemperne i arkivmaterialet, og at det derfor er uklart hvordan det gikk med dem. Om de fem personene som Sovjetunionen ønsket utlevert vet vi derimot at de ikke ble utlevert.³⁴⁶

³⁴⁴ Steffenak (1995): S. 253.

³⁴⁵ Steffenak (1995): S. 256.

³⁴⁶ Steffenak (1995): S. 256.

Kapittel 6: De litauiske statsborgernes bakgrunnshistorie

All kategorisering innebærer forenkling, og dette kommer også til uttrykk når man skal forsøke å beskrive og kategorisere litauerne i Norge. Alle personene i mitt utvalg har riktignok det til felles at samtlige kunne regnes som litauiske statsborgere ved krigsutbruddet, men de har likevel et utvalg av bakgrunnshistorier som kan brukes som grunnlag for ytterligere kategorisering. Den gruppen som skiller seg mest ut blant de litauiske statsborgerne er tyskere fra Memelområdet. De har ikke bare en annen etnisk bakgrunn enn de øvrige litauerne, men skiller seg også ut i kraft av bakgrunnen for at de havnet i Norge, og hva slags tilknytning de hadde til de tyske styrkene. Man kan dermed studere litauerne i Norge i 1945 i to forskjellige perspektiv; enten som to atskilte grupper med sammenfallende nasjonalitet, eller som en helhetlig gruppe. Jeg har forsøkt å gjøre begge deler.

6.1 Kjennetegn ved de litauiske statsborgerne som helhetlig gruppe

Av hele gruppen på 843 personer var samtlige, med unntak av ti kvinner og ett barn voksne menn. Flertallet av dem var under 30 år, men det fantes likevel en betydelig spredning i alder.

Tabell 8: Litauere fordelt på alder

Aldersgruppe	Antall	%
Under 21 år	54	10
21-25 år	138	25
26-30 år	100	18
31-35 år	69	13
36-40 år	79	15
41-45 år	63	12
46-50 år	26	5
Over 50 år	11	2
Sum	540	100

Ikke oppgitt: 303

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Denne spredningen kan tyde på at denne gruppen, som vi nå i hovedsak må anta befant seg i Norge som følge av ufrivillig rekruttering, ikke har havnet her som følge av en og samme rekrutteringskampanje. Hvis det hadde vært tilfelle ville man kunne forvente mindre spredning i alder, all den tid slike rekrutteringskampanjer vanligvis foregikk ved at man kalte inn bestemte alderskategorier. Slik aldersfordelingen blant litauerne i Norge ser ut virker det

derimot som om gruppen består av personer som har havnet her på bakgrunn av en rekke rekrutteringskampanjer på ulike tidspunkt. Den beste indikasjonen på dette er at vi både har enkeltpersoner som hevder å ha vært lenge i landet, samtidig som vi har flere personer som bare var 18 år i 1945 og som hevder å være skoleelever. Da jeg ikke har kunnet påvise individuell tvangsrekruttering av personer under 16 år i Litauen må vi anta at disse personene har blitt sendt til Norge ganske sent i krigen. Dette harmonerer også med utsagn fra enkeltpersoner om at de ble tvangsrekruttert kort tid før den sovjetiske reokkupasjonen av Litauen i 1944.

I tillegg til tvangsrekruttering på bakgrunn av alder benyttet tyskerne seg også av slik rekruttering på bakgrunn av yrke eller bosted. Sistnevnte forekom hyppig, særlig mot slutten av krigen, og foregikk i de fleste tilfellene ved at væpnede styrker fylte lastebiler med arbeidsføre menn og kvinner fra mer eller mindre tilfeldige landsbyer. Slike aksjoner var ofte en del av represalier, og rammet som regel noen regioner hardere enn andre. Det finnes påstander i kildematerialet om at noen litauere havnet i Norge som følge av slike lokale eller regionale rekrutteringstiltak, men det har vist seg vanskelig å påvise noen overvekt av personer fra bestemte områder i Litauen blant litauerne i Norge. Mange av dem har riktignok oppgitt bostedsadresse i Litauen, men i de aller fleste tilfellene har de oppgitt navnet på en landsby og bare i noen få tilfeller har de oppgitt hvilken region denne landsbyen befinner seg i. Disse landsbyene er i mange tilfeller så små at de ikke lar seg identifisere på dagens kart, og en del av dem har dessuten endret navn i løpet av etterkrigstiden. Bildet kompliseres ytterligere av at en del av informasjonen om bosted er nedskrevet av personer som ikke kjenner det litauiske språket, og den inneholder følgelig en god del feilaktige stavemåter. I tillegg har de ulike etniske minoritetene i Litauen ofte ulike navn på samme landsby. For eksempel betegnes landsbyen Joudkrantė som Schwarzort av litauere med tysk avstamning. Samlet sett gjør alle disse forholdene det vanskelig å lage noen pålitelig fremstilling av hvor i Litauen flertallet av gruppen var hjemmehørende, samt at mangelen på opplysninger om hvordan bosetningsmønsteret i Litauen var ved krigsutbruddet uansett ville gjort det vanskelig å påvise en eventuell overrepresentasjon av personer fra bestemte områder. Rent subjektivt kan det derimot virke som om det er en overvekt av personer fra de nordlige delene av landet, mens byene er noe underrepresentert. Unntaket er den tidligere tyske byen Memel, hvor et betydelig antall personer oppgir å være hjemmehørende.

Derimot lar det seg etterprøve om det blant litauerne i Norge fantes overrepresentasjon av bestemte yrkesgrupper, siden 494 av dem er registrert med yrke. Hvis vi fordeler alle de ulike yrkestitlene som forekommer etter kategoriene primær, sekundær eller tertiærnærings får vi følgende fordeling:

Tabell 9: Litauere fordelt på yrke

Yrker	Antall	%
Primærnæringer	182	37
Sekundærnærings	192	39
Tertiærnærings	84	17
Annet	36	7
Sum	494	100

Ikke oppgitt: 349

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Det foreligger sannsynligvis nasjonale tall for Litauen som man kan kontrollere dette opp mot, men jeg har ikke oppnådd å finne noen dekkende kilde for slike tall som kan anses som pålitelig. Dersom vi derimot sammenligner med tilsvarende tall for Norge i 1946³⁴⁷ ser vi at disse tallene tilnæringsvis stemmer over ens, med unntak av at andelen sysselsatte i tertiærnæringsene i utvalget er noe lavere. Dette harmonerer for øvrig med næringsstrukturen i Litauen på dette tidspunktet slik den beskrives i andre kilder,³⁴⁸ og det er derfor naturlig å anta at det ikke er noen systematisk overrepresentasjon av visse samfunnslag blant litauerne generelt i Norge. Dersom vi går ned på fagnivå ser vi derimot at noen yrker er mer fremtredende enn andre. For eksempel finnes det hele 14 sjåførere og 17 låsesmeder. Dette er riktignok en marginal overrepresentasjon, men kan likevel være verdt å merke seg. Begge yrkene forutsetter kompetanse som var etterspurt i Norge under krigen, og det kan derfor være grunnlag for å mistenke at personenes fagbakgrunn var årsaken til at de ble rekruttert. På den andre siden er det lite annet som tilsier at litauerne ble rekruttert på bakgrunn av yrke, og det er derfor mer nærliggende å anta at overrepresentasjonen av disse yrkene skyldes at personene har oppgitt det faktiske arbeidet de utførte for tyskerne snarere enn deres tidligere yrke.

Tabell 3 peker som nevnt ikke i retning av at man har pekt ut visse samfunnslag for tvangsarbeid og deportasjon slik sovjetstyret gjorde både før og etter krigen. Slike

³⁴⁷ SSB (2013).

³⁴⁸ Kiaupa (2004): S. 273.

utrenskninger foretas vanligvis for å redusere evne og vilje til organisert motstand i okkuperte områder, og er oftest rettet mot intellektuelle og andre eliter i samfunnet. Det er lite i de norske kildene som tyder på at de tyske tvangsrekrutteringstiltakene i Litauen hadde til hensikt å svekke disse gruppene, men det er heller ikke noe som tyder på at denne gruppen fikk noen form for særbehandling. Det finnes en rekke personer med høyere utdanning i utvalget, blant andre seks lærere, fem akademikere, en lege og en dommer, men det er ikke mange nok av dem til at vi kan hevde at de er overrepresenterte. Det som derimot ikke ser ut til å forekomme er personer tilhørende den økonomiske overklassen. Denne var riktignok svært liten i Litauen på dette tidspunktet, blant annet som følge av tiltak som ble satt i verk under den første sovjetiske okkupasjonen, men det kan likevel være verdt å merke seg at de ikke er representert.

Opplysninger om sivil status forekommer for 354 av de 843 registrerte litauerne i Norge. Av disse hevdet 219 at de var ugifte, mens 135 oppga å ha ektefelle. Dette gir en prosentandel av gifte personer på 38 %, dersom vi gjør de tilgjengelige opplysningene gjeldende for hele utvalget. En slik antakelse kan derimot tenkes å være uriktig, all den tid ugifte personer kan ha ansett det som uvesentlig å skrive noe i rubrikken for sivil status. Dette er derimot lite sannsynlig, tatt i betraktning at personellkortene vanligvis ble meget samvittighetsfullt utfylt. Vi kan derfor neppe anta at det var noen omfattende underrapportering på dette punktet. Av de 135 som var gift oppga bare 89 at de hadde forsørgeransvar, men det kan se ut som om personene kan ha tolket forsørgeransvar noe ulikt. Det går heller ikke frem av personellkortene om man med dette også mener forsørgeransvar for ektefelle, eller om spørsmålet bare gjelder barn eller øvrig familie. Det kan påvises at slike misforståelser forekom, da en del personer har fylt ut flere personellkort på ulike tidspunkt og oppgitt et varierende antall personer som de hadde forsørgeransvar for.

6.2 Memellendere som egen gruppe blant de litauiske statsborgerne

Som tidligere nevnt hadde Litauen en betydelig tysk minoritetsbefolkning i forkant av andre verdenskrig. Dette hadde sammenheng med at havnebyen Memel og området rundt denne hadde vært en del av Tyskland frem til området i 1923 ble annektert av Litauen. Som en følge av annekteringen ble samtlige innbyggere litauiske statsborgere frem til Tysklands reannektering av Memelområdet i 1939.³⁴⁹ I de foregående årene hadde det da pågått en

³⁴⁹ Gerutis (1969): S. 249.

betydelig kultursammensmelting i området, i den forstand at litauere i byområdet var blitt germanisert og tyskere i det omkringliggende området var blitt litauisert. Resultatet ble at mange av dem som ble kalt tyskere i Memelområdet i realiteten var etniske litauere, samtidig som det også fantes mange etniske tyskere blant dem som betegnet som litauere.³⁵⁰ Denne sammenblandingen og forvirringen omkring nasjonalitetsbegrepet gjør det svært vanskelig å skille ut Memellendere fra de øvrige personene som faller inn under min definisjon av litauisk statsborger. For eksempel lar det vanskelig gjøre å foreta en slik kategorisering utelukkende på grunnlag av hvilken nasjonalitet personene selv har oppgitt, da navnene deres helt klart avslører at det er mange etniske litauere som hevder å være memellendere og mange etniske tyskere som hevder å være litauere. Hvis vi likevel legger dette kriteriet til grunn finner vi 98 personer som oppgir Memel som nasjonalitet blant litauerne.

Hvis vi videre sammenligner denne gruppen på 98 personer med den samlede gruppen på 843 litauere finner vi en del avvikende tendenser. For det første er de klart overrepresentert blant de personene som ønsket å reise tilbake til Tyskland. Hele 68 av de 79 personene som ville sendes til Tyskland oppgir Memel som nasjonalitet, og med unntak av to personer hadde samtlige av de øvrige tyske navn. Videre er det påfallende at det blant de 223 personene som ønsket å bli sendt til andre land enn Litauen eller Tyskland bare fantes 5 memellendere. Disse fem avviker dessuten alle på ett eller annet punkt fra resten av gruppen. To av dem er gift med hverandre og den ene av ektefellene er svensk, en person har polsk fornavn og tysk etternavn, en hevder amerikansk nasjonalitet i en senere versjon av personellkortet, og den siste av disse fem er den eneste i utvalget som ønsker å bli sendt til Danmark. Sett i sammenheng kan dette tyde på at det måtte foreligge særlige omstendigheter dersom memellendere skulle få innvilget utsendelse til andre land enn Tyskland eller Litauen. De er i alle tilfeller underrepresentert på statistikken over dem som fikk reise andre steder, og det kan derfor se ut som at de personene som oppga Memel som nasjonalitet også ble behandlet som en egen gruppe av myndighetene. Dette gir grunnlag for å sammenligne de 98 memellenderne opp mot den samlede gruppen av 843 litauiske statsborgere.

³⁵⁰ Gerutis (1969): S. 235.

Tabell 10: Sammenligning av ønsket reisested mellom memellendene og gruppen totalt

Ønsket reisested	Totalt antall personer	%	Memellendene	%
Litauen	217	42	20	22
Tyskland	79	15	68	73
Andre land	223	43	5	5
Sum	519	100	93	100

Ikke oppgitt: 324 personer, av dem 5 memellendene

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Som det fremgår av tabellen var andelen personer som ønsket å reise tilbake til Litauen langt lavere blant memellendene. Av de 217 litauerne som ønsket å bli sendt hjem fantes det bare 20 som oppga Memel som nasjonalitet, men en nærmere gjennomgang av navnene på samtlige som 217 som ville hjem avslører at det blant dem fantes ytterligere 10 personer med tyske navn som også spesifiserte at de ønsket å bli sendt til Memel. Dette sannsynliggjør at det reelle tallet på memellendene snarere var 108 enn 98, men siden de siste 10 ikke har oppgitt Memel som nasjonalitet har jeg ikke regnet disse som memellendene i tabellene.

Selv om memellendene skiller seg fra etniske litauere på en del områder var det til dels store likheter mellom gruppene på en del andre områder. For eksempel var det bare marginale forskjeller når det gjelder yrkesbakgrunn:

Tabell 11: Sammenligning av yrkesbakgrunn, memellendene opp mot gruppen totalt

Yrker	Hele gruppen	%	Memellendene	%
Primærnæringer	182	37	42	43
Sekundærnæringer	192	39	34	36
Tertiærnæringer	84	17	15	16
Annet	36	7	4	5
Sum	494	100	98	100

Ikke oppgitt: 349 (av dem 3 memellendene)

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Jeg hadde forventet å finne større sosiale forskjeller mellom de to gruppene, siden memellendene for det meste sannsynligvis kom fra et byområde og de øvrige sannsynligvis var hjemmehørende på landsbygda, men slike forskjeller er ikke fremtredende. Det fantes likevel et par tilfeller av slik sosial ulikhet. Det ene er det faktum at andelen av selveiende

bønder var høyere blant memellenderne, mens det fantes flere gårdsarbeidere blant de etniske litauerne. Det andre er det tilnærmede fraværet av personer med høyere utdanning blant memellenderne, hvilket står i kontrast til det ikke ubetydelige innslaget av personer med slik utdanning blant de øvrige litauerne. Det fantes blant dem både akademikere, leger, lærere og til og med en dommer, mens den høyest utdannede memellenderen ser ut til å ha vært en tanntekniker. Denne forskjellen peker i retning av at memellendere ble rekruttert til tysk tjeneste etter andre kriterier enn de øvrige litauerne. Videre indikasjoner på dette finner vi i det faktum at det ikke fantes personer som hevdet å være studenter eller skoleelever blant memellenderne, mens det blant de øvrige litauerne fantes henholdsvis 17 studenter og 11 skoleelever. To av studentene studerte medisin og to andre var munkesom skulle bli katolske prester.

Fraværet av studenter og personer med høyere utdanning blant memellendere mer enn antyder at de ikke utelukkende ble gjenstand for rekruttering etter kriterier som for eksempel fødselsår eller bosted. Dette kan ha en sammenheng med at de tyske vernepliktreglene også ble gjort gjeldende for tyskere bosatt i de okkuperte områdene, og at disse personene følgelig kunne mobiliseres på vanlig måte etter den tyske annekteringen av Memel i 1939. I så tilfelle har de vært en del av de væpnede tyske styrkene i Norge ved freden i 1945. Opplysninger fra personellkortene gir imidlertid ikke tilstrekkelig grunnlag for å hevde dette, da det store flertallet av memellendere ikke oppgitt arbeidsgiver i Norge. I de fem tilfellene hvor vi har slike opplysninger oppgir to personer å ha vært i den tyske marinen, en har vært i artilleriet, en hevder å være sivil arbeider på et skipsverft, mens den siste har oppgitt Organisation Todt som arbeidsgiver.

Tabell 12: Sammenligning av arbeidsgiver, memellendere opp mot gruppen totalt

Arbeidsgiver i Norge	Hele gruppen	%	Memellendere	%
Wehrmacht	142	17	3	3
Organisation Todt	192	23	1	1
Sivile arbeidere	3	0,4	1	1
Sjåfører	3	0,4	0	0
Annet/uklart	2	0,2	0	0
Ikke oppgitt	501	59	93	95
Sum	843	100	98	

Ikke oppgitt: 501

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Denne mangelen på informasjon er derimot samtidig interessant i seg selv siden den er så systematisk forskjellig fra tilsvarende informasjon oppgitt av de øvrige litauerne. Denne forskjellen må ha en forklaring, og det mest nærliggende alternativet må være at de utførte en eller annen form for ordinær krigstjeneste og derfor ikke regnet rubrikken for arbeidsgiver i Norge som relevant. De aktuelle personellkortene var tross alt ikke primært beregnet på militært personell, men snarere på krigsfanger og tvangsarbeidere. Samtidig virker det usannsynlig at så mange personer har unnlatt å føre opp en eventuell arbeidsgiver, som for eksempel Organisation Todt, samtidig som de til dels var nøye med utfyllingen av de øvrige rubrikkene. En slik konklusjon kan dessuten understøttes av den mer privilegerte posisjonen disse personene sannsynligvis hatt i egenskap av etnisk tyskere i det tyskokkuperte Litauen. Dessuten er den ikke ubetydelige andelen av memellendere som inngikk ekteskap med norske kvinner et klart uttrykk for at de hadde en langt friere situasjon i Norge under krigen enn de øvrige litauiske statsborgerne, og kan underbygge en påstand om at flertallet av dem gjorde ordinær tjeneste i de tyske væpnede styrkene. På samme måte kan det faktum at slike ekteskap ikke forekom blant de øvrige litauiske statsborgerne tyde på at de under sitt opphold i Norge var underlagt et betydelig strengere regime.

Når det gjelder alder ser det derimot ikke ut til å ha vært påfallende forskjeller mellom de to gruppene av litauiske statsborgere. Som det fremgår av tabellen under er de eneste større ulikhetene at antallet memellendere er noe høyere i aldersgruppen 36 til 40 år, mens det er noe lavere i aldersgruppen 21 til 25 år.

Tabell 13: Sammenligning av alder, memellendere opp mot gruppen totalt

Aldersgruppe	Antall	%	Memellendere	%
Under 21 år	54	10	5	5
21-25 år	138	25	18	18
26-30 år	100	18	14	14
31-35 år	69	13	11	11
36-40 år	79	15	28	29
41-45 år	63	12	15	15
46-50 år	26	5	5	5
Over 50 år	11	2	2	2
Sum	540	100	98	99

Ikke oppgitt: 303

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

Jeg har tidligere pekt på at forskjeller i kriteriene for rekruttering til tysk tjeneste har skapt ulikheter mellom disse to gruppene, og dette kan også tenkes å ha gjort seg gjeldende i forbindelse med alderssammensetning. I den grad man har benyttet fødselsår som kriterium for tvangsrekruttering av sivile har man etter all sannsynlighet prioritert personer under 25 år, all den tid dette var vanlig praksis i de tyskokkuperte delene av Øst-Europa. Hvis vi videre tar i betraktning at transporten av ufrie arbeidere til Norge varte fra 1941 kan vi anta at flertallet av dem var under 30 år ved freden, og dette harmonerer med de forskjellene vi ser i tabellen. En annen mulig forklaring kan ligge i at memellenderne sannsynligvis i større grad gjorde ordinær tysk militærtjeneste og at de yngste blant dem sannsynligvis ble sendt til mer aktive frontavsnitt, mens de eldre helst ble sendt til roligere deler av de okkuperte områdene. Uansett årsak hadde de en høyere gjennomsnittsalder enn de øvrige litauerne, og andelen av personer med ektefelle og barn var følgelig også tilsvarende høyere.

6.3 Veien inn i tysk tjeneste

Den interne forskjellen i utvalget mellom memellendere og etniske litauere er særlig fremtredende når det gjelder bakgrunnen for at de havnet i tysk tjeneste. Selv om det finnes tilfeller av at memellendere ble innrullert i den tyske hæren gjennom bruk av tvangsmakt og under trusler av henrettelse³⁵¹ har det store flertallet av dem etter all sannsynlighet tilhørt Wehrmacht som vanlige vernepliktige. Med mindre de har vært partimedlemmer har de riktignok vært avskåret fra å inneha noen rang av betydning,³⁵² men var likevel å regne som en del av de regulære væpnede tyske styrkene. De har dermed blitt rekruttert på andre måter enn de øvrige litauerne, som i dominerende grad ser ut til å ha vært tilknyttet Organisasjon Todt i en eller annen form. Sistnevnte gruppe har sannsynligvis i langt større grad blitt rekruttert gjennom bruk av tvang, og det vil derfor være lettere å knytte disse opp mot ufrivillige rekrutteringskampanjer i Litauen under den tyske okkupasjonen.

Den omstendighet at jeg ikke har lister over navn på de personene som ble tvangsrekruttert til tysk tjeneste i det okkuperte Litauen gjør det svært vanskelig å knytte enkeltpersoner i Norge direkte til spesifikke rekrutteringskampanjer i Litauen. Det nærmeste vi kommer er beskrivelser fra individuelle litauere av hvordan de havnet i tysk tjeneste som kan settes i sammenheng med enkelte rekrutteringskampanjer, basert på visse kjennetegn ved disse.

³⁵¹ Politirapport i forbindelse med avhør av en memellender, datert 03. juni 1947.

³⁵² Brev fra memellender til Sosialdepartementet, datert 28. april 1947.

Mangelen på førstehåndsberetninger fra personene som ble berørt gjør at vi vanskelig kan påvise sammenhenger, men vi kan sannsynliggjøre dem.

6.3.1 Personer tilknyttet Luftwaffe

For eksempel kan de mange tilfellene av at litauere i Norge var iført uniformer fra Luftwaffe settes i sammenheng med de ulike fremstøtene for sette sammen støttetropper for Luftwaffe av litauiske sivile mot slutten av krigen. Som vi så i 4.1.4 hadde disse enhetene ulike oppgaver, hvorav flesteparten enten var antiluftskytsavdelinger eller skulle drive med anleggsvirksomhet. Det kan påvises at begge kategoriene enheter var til stede i Norge i 1945. Blant annet finnes et brev til Flyktnings- og fangedirektoratet hvor to navngitte litauere blir omtalt som spesialister på luftvernkanoner,³⁵³ og vi har beskrivelser av at et større antall litauiske tvangsarbeidere skal ha vært involvert i byggingen av flyplassen på Haslemoen.³⁵⁴ Felles for disse enhetene var at det store flertallet av dem ble etablert fra og med andre halvdel av 1944. Dette medfører at personer som ble rekruttert derfor kunne være ganske unge ved freden i 1945, noe som kan være en forklaring på hvorfor det fantes såpass mange under 21 år blant litauerne i Norge. Når vi fra før vet at de neppe ble sendt hit sammen med sin familie, samt at tyskerne ikke foretok bevisst tvangsrekruttering av personer under 16 år i Litauen, er en slik sammenheng nærliggende å anta. Flertallet av personene som ble plassert i slike enheter var sivile som var blitt tvangsrekruttert, men tyskerne hadde samtidig for vane å tvangsplassere mannskaper i Luftwaffe enheter når de tvangsoppløste ulike nasjonale eller frivillige enheter. Dermed kan det tenkes at det i Norge også befant seg personer som på ett eller annet tidspunkt hadde meldt seg frivillig til tysk tjeneste. Som nevnt i 4.3.2 skal man angivelig ha sendt restene etter en tvangsoppløst selvforsvarsbataljon til Norge for å bygge en flyplass.³⁵⁵ Nærværet av slike mannskaper kan være noe av forklaringen på hvorfor Sovjetunionen senere fattet betydelig interesse for enkelte av litauerne.

6.3.2 Personer tilknyttet byggebataljoner

Videre har vi påstander i litteraturen om at de aller fleste litauerne i Norge var underordnet Organisation Todt³⁵⁶, noe som også virker sannsynlig basert på de opplysningene vi kan finne på personellkortene deres. Hvis vi ser bort fra at i underkant av 140 personer sannsynligvis

³⁵³ Brev til flyktnings- og fangedirektoratet fra Grefsrud fremmedleir. Datert 07. juli 1947.

³⁵⁴ Krogh (2002): S. 36.

³⁵⁵ Gaidis (1998): S. 251.

³⁵⁶ Steffenak (2008): S. 241.

har blitt feilaktig klassifisert som tilhørende Wehrmacht ved repatrieringen, samt at memellenderne som påviselig hadde slik tilknytning gjennomgående ikke har oppgitt arbeidsgiver, ser vi at det store flertallet av øvrige litauere hevder å ha vært underlagt OT. Flere av dem spesifiserer også på personellkortene sine at de har tilhørt en Bau Battaillone, og på bakgrunn av dette kan vi anta at minst en slik Bau Battaillone befant seg i Norge under krigen. Flere steder i eksisterende litteratur hevdes det at en slik enhet med om lag 160 personer skal ha befunnet seg i Trondheimsområdet ved krigens slutt,³⁵⁷ men det kan også ha vært flere slike enheter her i landet. Det høye antallet av sivile litauere antyder det. Som vi så i 4.3.5 var den litauiske byggebataljonen som var stasjonert nærmest den norske grensen Bau Battaillone 1. Den ble først sendt til Narva, men det er usikkert hvor den havnet etter dette. I litteraturen finnes opplysninger om at en slik byggebataljon skal ha blitt sendt fra Finland til Norge mot slutten av krigen, og selv om opplysningene ikke identifiserer enheten som Bau Battaillone 1 så styrker de sannsynligheten av det kan være denne enheten det er snakk om. Ruten som beskrives over land fra Narva til Norge er i alle fall den mest nærliggende for en slik enhet å ta så sent i krigen, og uansett kan det påvises at det fantes minst en slik litauisk enhet i Norge i 1945

6.3.3 Øvrige sivile tvangsarbeidere og frivillige Østarbeidere

Tyskerne rekrutterte både menn og kvinner som sivile tvangsarbeidere i Litauen under krigen, men jeg har i min gjennomgang av dem som ble sendt til Norge bare funnet menn. De kvinnene som fantes i utvalget var utelukkende gift med andre litauiske statsborgere, hvorav det store flertallet var memellendere. Rekrutteringskampanjer hvor man hentet inn både kvinner og menn til å gjøre samme type arbeid, som for eksempel organiseringen av en del spesialiserte antiluftskytsenheter mot slutten av krigen, kan vi med andre ord se bort fra. Når det gjelder kampanjene rettet inn mot sivile som var tiltenkt sivile oppgaver vet vi ikke så mye om fra litteraturen, bortsett fra at målgruppen vanligvis var menn født mellom 1922 og 1925. Dette er personer som i 1945-46 var mellom 20 og 24 år gamle, og som dermed vil være å finne i alderskategorien 21-25 år. Dette er da også den aldersgruppen er mest overrepresentert, og da i særlig grad når det gjelder etniske litauere. Dette sannsynliggjør at det fantes slike i Norge, men overrepresentasjonen kan skyldes en tilsvarende skjevhet i alder blant personene underlagt Organisation Todt. Flertallet av tvangsarbeiderne generelt ser ut til å ha vært underordnet nettopp Organisation Todt, men det fantes unntak innenfor for

³⁵⁷ Ulateig (1985): S. 95.

eksempel fiskeindustrien. Det kan derimot ikke påvises at noen litauere havnet i Norge på denne måten. Det finnes enkelte eksempler på personer som sannsynligvis har reist hit frivillig for å jobbe, men disse er relativt få og flertallet av dem er memellendere. Vi kan derfor konkludere med at flertallet av de etniske litauerne var tvangsarbeidere med en eller annen tilknytning til de tyske styrkene, og at memellenderne for det meste var tilknyttet Wehrmacht som soldater av lavere rang. Når det gjelder øvrige kategorier av litauere som jeg under 3.3 lister opp som teoretisk mulige å påtreffe i Norge i 1945, henholdsvis sovjetiske krigsfanger eller personer tilknyttet selvforsvarsbataljoner, har jeg ikke funnet noen. Ingen av personene i utvalget hevdet å være krigsfanger, og selv om jeg i 5.3.1 sannsynliggjør at det har befunnet seg personell fra selvforsvarsbataljonene i Norge har ingen av dem latt seg identifisere. Jeg har heller ikke funnet spor av at slike enheter i sin helhet har blitt sendt til Norge. Dersom dette faktisk hadde forekommet hadde det nok sannsynligvis vært mulig å finne spor etter dette enten i litteraturen eller i arkivkildene.

6.4 Norske myndigheters syn på de litauiske statsborgerne

Norske og allierte myndigheter var i en vanskelig og uoversiktlig situasjon når de skulle ta fatt på repatrieringsarbeidet etter krigen. Det befant seg mer enn 450 000 utenlandske statsborgere i landet fordelt på en lang rekke etniske og nasjonale grupperinger, og mange av dem var hjemmehørende i land som hadde fått sine grenser endret som følge av krigen. En del av landene hadde til og med opphørt å eksistere som selvstendige stater i løpet av krigsårene. I en slik situasjon er det forståelig at myndighetene hadde begrensede muligheter for å se nyanser når det gjaldt nasjonalitet. Repatrieringskontorets egne notater viser at de gjorde følgende vurdering av situasjonen, med tilhørende kategorisering av utlendinger ved frigjøringen³⁵⁸.

Tabell 14: Utlendinger i Norge ved frigjøringen

Kategori utlendinger	Omtrentlig antall
Tyskere i Wehrmacht	314 000
Tyske sivile	10 000
Sovjetborgere	84 000
”Disputed Persons”	1 500
Befridde krigsfanger	2 000
”Displaced persons – tyskere ikke medregnet”	11 000
Ikke-tyskere i Wehrmacht	31 000
Til sammen	454 000

Kilde: Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Eske 31 og 27.

³⁵⁸ Notat fra Repatrieringskontoret, datert 17. oktober 1945.

De litauiske statsborgerne fordelte seg sannsynligvis på så godt som samtlige av kategoriene på denne oversikten. For eksempel finnes 160 litauere blant de som betegnes som *sovjetborgere*, samt enkelte personer som ble regnet som *Disputed Persons* eller som *tyske sivile*. Det store flertallet av dem fantes derimot i kategoriene *ikke-tyskere i Wehrmacht* og *displaced persons – tyskere ikke medregnet*. Denne spredningen medførte at man ikke betraktet dem som egen nasjonal gruppe før lenge etter frigjøringen.

De ble dessuten lenge betraktet som tyske sympatisører, til tross for at både Litauen og de øvrige baltiske landene hadde erklært seg som nøytrale ved krigsutbruddet i 1945. Så sent som i august 1946 omtales de gjenværende litauiske sivile i Norge som tilhørende fiendtlig nasjonalitet i et brev fra Sosialdepartementet³⁵⁹, mens man senere i samme korrespondanse ikke bare viderefører denne betegnelsen men også presiserer at man med formuleringen ”*personer av fiendtlig nasjonalitet*” mener ”*personer som frivillig har gått i tysk tjeneste*”. I ettertid har man derimot strøket over disse formuleringene og ført på en ny presisering om at alle Displaced Persons er å regne som av alliert eller nøytral nasjonalitet. På dette tidspunktet skal det ha befunnet seg om lag 2 000 utlendinger i Norge, nærmere bestemt i underkant av 1 000 personer av fiendtlig nasjonalitet og i overkant av 1 000 personer av alliert eller nøytral nasjonalitet³⁶⁰. Blant de sistnevnte fantes rundt 100 personer som ble regnet som statsløse, og blant dem fantes noen litauere. Flertallet av litauere som fremdeles befant seg i Norge på dette tidspunktet ble derimot regnet som tilhørende en fiendtlig nasjonalitet. Dette til tross for at FNs generalforsamling for lengst hadde vedtatt en resolusjon hvor de gikk inn for at Displaced Persons ikke skulle repatrieres mot sin vilje³⁶¹, noe som er en sannsynlig forklaring på hvorfor man har strøket over de ovenfor nevnte formuleringene om ”*personer av fiendtlig nasjonalitet*”. Norske myndigheter var likevel fortsatt skeptiske til denne gruppen, og oppfordret i et notat datert 23. november samme år til fortsatt å holde disse personene under oppsikt og sjekke dem grundig før man eventuelt gir dem arbeids- og oppholdstillatelse.³⁶² Når slike holdninger er gjeldende så sent som i slutten av 1946 kan vi vanskelig anta annet enn at en betydelig skepsis var tilstede også ved frigjøringen. Sannsynligvis ble litauerne hele tiden regnet som tilhørende en fiendtlig nasjonalitet.

³⁵⁹ Brev fra Sosialdepartementet til Det kgl. Utenriksdepartement, datert 23. august 1946.

³⁶⁰ Brev fra finans- og tolldepartementet til sosialdepartementet datert 15. juli 1946.

³⁶¹ Brev fra Sosialdepartementet til Finans- og Tolldepartementet, datert 23. juli 1946.

³⁶² Notat datert 23. november 1946.

Hva angår memellenderne blant litauerne vet vi med sikkerhet at disse fra mai 1945 ble regnet som tilhørende en fiendtlig nasjonalitet. De ble også skilt ut som egen gruppe, og internert sammen med personer fra Danzig i en leir på Ørje.³⁶³ I kildene blir de omtalt om tyskere og memellendere om hverandre, selv om mange av dem hevdet på sine personellkort at de var litauere. Norske myndigheter ser i det hele tatt ikke ut til å ha vært så nøye med tanke på nasjonalitet, og det er for eksempel tilfeller av at personer omtales som både memellendere og litauere i ett og samme brev. Slik unøyaktighet kan tolkes som et uttrykk for at man ikke tillå slik nyansering særlig viktighet, og da særlig ikke i den tidlige fasen etter freden.

Etter hvert som tiden går ser det derimot ut til at forskjellen på betegnelsen litauer og betegnelsen memellender blir tillagt større betydning. Dette skjer parallelt med en tendens til at personer fra Memelområdet stadig oftere blir omtalt som litauere. Forklaringen på dette kan være å finne i en anmodning fra Flyktnings- og fangedirektoratet datert 7.mai 1947 om å kategorisere en navngitt memellender som litauisk statsborger. Bakgrunnen for dette er at en slik kategorisering ville medføre at han kunne regnes som tilhørende Displaced Persons, og at han dermed kunne innvilges opphold i Norge³⁶⁴. Personen det gjelder gjør greie for sin bakgrunn i et brev til Sosialdepartementet 28.04.47, hvor han blant annet skriver at han ønsker å unngå en nært forestående utsendelse til Tyskland. Ut fra det han skriver om sin bakgrunn er han tilsynelatende litauisk statsborger, men han har sannsynligvis vært ute av stand til å bevise dette. Denne mangelen på bevis pekes også på i et brev fra Justis- og politidepartementet, datert 14.06.47, men man konkluderer fra deres side med at personen sannsynligvis er litauisk statsborger. Denne saken er riktignok spesiell, fordi personen det gjelder er en av få litauere som ønsket å bli værende i Norge. Han hadde giftet seg med en norsk kvinne og fått barn med henne etter freden. Saken viser likevel hvordan nasjonalitet virker styrende på hvilke kategori utlendingene i Norge ble regnet under, og dermed også hvor de ble sendt etter krigen. Denne personen fikk sannsynligvis innvilget opphold i Norge som følge av at han endret kategori fra Memellender til Litauer.

6.5 Kunne memellenderne velge om de var tyskere eller litauere?

Saken viser også hvordan personer fra Memelområdet faktisk kunne påberope seg litauisk statsborgerskap og få aksept for dette i Norge. Dette har igjen påvirket hvor de kunne slå seg

³⁶³ Brev fra Sosialdepartementet til Finans- og Tolldepartementet, datert 23. juli 1946.

³⁶⁴ Brev til sosialdepartementet, datert 28. mars 47.

ned etter krigen. Det overveiende flertallet av personer i mitt utvalg som oppga Memel som nasjonalitet har ikke registrert andre ønskede utreisesteder enn Litauen eller Tyskland, noe som står i sterk kontrast til ønsket reisested for de øvrige litauerne. Dette kan tyde på at ikke har oppfattet at de har hatt andre valgmuligheter. Dette avviket ser utelukkende ut til å ha sammenheng med hvilken nasjonalitet de har oppgitt, da det ikke er et tilsvarende avvik for personer som hevder å være født i Memelområdet og dessuten har tyskpregede navn, men har oppgitt litauisk som nasjonalitet. Disse står i langt større grad oppført med for eksempel USA som ønsket reisested. Dette mer enn antyder at personer som oppga Memel som nasjonalitet ble regnet som tyskere, mens personer som oppga litauisk nasjonalitet ble regnet som litauere mens de var i Norge. Hvorvidt det ble gjort tilsvarende nyanseringer i Tyskland er uklart, og siden samtlige ble sendt ut av landet via Tyskland er det behandlingen der som er avgjørende for hvor de til slutt havnet. Mange av memellenderne ønsket riktignok å returnere til sine hjemtrakter i Litauen, i alle fall hevdet 20 % av dem det under sitt opphold i Norge, men det er lite sannsynlig at de fikk anledning til dette. Sovjetunionen hadde en svært restriktiv holdning ovenfor den tyske befolkningen i det tidligere Øst-Preussen, og sørget i årene etter krigen for å tvangsflytte flesteparten av dem som ikke allerede hadde flyktet. I en slik situasjon er det lite sannsynlig at de har tillatt noen fra denne gruppen å komme tilbake til sitt hjemsted via Tyskland. Det fantes likevel dem som prøvde. For eksempel søkte en memellender 24.01.46 om permisjon fra interneringsleiren i Ørje for å besøke det sovjetiske konsulatet for å undersøke om det var mulig å reise tilbake til Litauen.³⁶⁵ Han fikk innvilget permisjonen, men hvorvidt han fikk reise tilbake er uklart. Han forekommer riktignok ikke ved navn i kildene på noe senere tidspunkt, men det behøver ikke bety at han fikk reise. Mannen var for øvrig en gift 39-åring med fire barn, og er dermed en typisk representant for gruppen av personer som ønsket å reise hjem.

Det finnes riktignok en del personer med tyske navn på listene over personer som ble repatriert sammen med de sovjetiske krigsfangene i 1945. Sannsynligvis finnes det flere enn vi kan lese oss frem til i dag, da navnene på disse listene ble sterkt russifisert av dem som skrev dem ned og til dels fremstår som meget merkelige selv for litauiske lesere. Derimot viser det faktum at det i det hele tatt forekommer tyske navn på disse listene at sovjetiske repatrieringsmyndigheter også var åpne for å regne personer av tysk avstamning med bosted i Litauen for litauere. Hvorvidt de senere fikk oppholde seg permanent i Litauen lar seg derimot

³⁶⁵ Brev fra memellender til forlegningssjefen i Ørje interneringsleir, datert 24. januar 1946.

ikke avgjøre, men tilfellet er uansett et uttrykk for at denne gruppen har hatt en viss valgfrihet i forhold til nasjonalitet.

Kapittel 7: Konklusjon

Vi har sett hvordan det var mange måter for litauiske statsborgere å komme til Norge på i løpet av krigsårene. Den tyske okkupasjonsmakten rekrutterte personell i Litauen på både frivillig og ufrivillig basis, samt gjennom innføringen av tyske vernepliktrekler for personer av tysk avstamning. Personer fra alle disse kategoriene kan påvises i Norge i 1945, og selv om tilgangen på informasjon om dem er begrenset har det likevel latt seg gjøre å danne et visst bilde av denne gruppen. Vi vet at det befant seg minst 843 personer med litauisk bakgrunn i Norge i 1945, og at disse ikke ble regnet som egen nasjonal gruppe i den tidlige fasen av freden. Noen ble kategorisert som sovjetborgere, andre som Disputed Persons eller tyske sivile, og de øvrige ble regnet som ikke-tyskere tilhørende Wehrmacht. Etter hvert ble litauiske statsborgere derimot i økende grad skilt ut som egen nasjonal gruppe, men de ble nesten hele tiden ansett som tilhørende en fiendtlig nasjonalitet. Dette til tross for at Litauen hadde erklært seg som nøytralt ved krigsutbruddet.

Innad i kategorien litauiske statsborgere går det for øvrig et skille mellom de etniske litauerne på den ene siden og personer fra Memelområdet på den andre siden. Memellenderne var litauiske statsborgere av hovedsakelig tysk avstamning og var hjemmehørende i et område som bare i en kort periode hadde tilhørt den litauiske staten, men som likevel hele tiden hadde hatt en betydelig litauisk minoritet. Personene fra dette området var etter alt å dømme i hovedsak innrullert i de regulære tyske styrkene på vanlig måte, de utførte tilsvarende oppgaver og hadde blitt rekruttert på samme måte som andre regulære tyske styrker. De etniske litauerne var på sin side i all hovedsak tvangsarbeidere som hørte inn under Organisation Todt. De utførte sivilt arbeid som for eksempel transporttjeneste eller anleggsarbeid, og var hentet fra alle lag av den litauiske befolkningen. Ved utsendelsen fra Norge ble et betydelig antall av dem feilaktig kategorisert som personell tilhørende Wehrmacht, noe som sannsynligvis hadde sammenheng med at de var iført tyske uniformer. Selv hevdet mange av dem å ha tilhørt Organisation Todt, og det er ingenting i kildematerialet som tilsier at de gjorde ordinær tjeneste i Wehrmacht. Slik uniformering av tvangsarbeidere var heller ikke uvanlig i de tyskkontrollerte områdene, og vi må derfor anta at det i dette tilfellet dreier seg om en feilkategorisering.

Det fantes bare et fåtall kvinner blant de litauiske statsborgerne, og samtlige var gift med personer fra Memelområdet. Det fantes videre bare ett barn, og det var en gutt som var født i Norge i løpet av okkupasjonen. Det er dermed ingenting som tyder på at kvinner eller barn ble sendt fra Litauen til Norge som tvangsarbeidere under andre verdenskrig. Aldersmessig var hoveddelen av de litauiske statsborgerne personer var mellom 21 og 30 år, og selv om dette alderssegmentet er overrepresentert er det lite som tyder på at personene havnet her i landet som følge av en og samme rekrutteringskampanje. Sannsynligvis har de vært spredt på en rekke enheter over hele landet, og har hatt mange ulike forhistorier hva angår hvorfor de ble sendt hit. Flertallet av de etniske litauerne ser dessuten ut til å ha blitt valgt ut som tvangsarbeidere etter mer eller mindre tilfeldige kriterier, da de har en betydelig spredning i yrkes- og utdannelsesbakgrunn. Det samme er ikke tilfelle for memellenderne, hvor personer med lengre utdanning for det meste var fraværende. De hadde dessuten en noe høyere gjennomsnittsalder, og alt dette peker i retning av at de ble rekruttert etter andre kriterier enn de øvrige litauerne.

Under halvparten av alle de litauiske statsborgerne ønsket å returnere til hjemlandet etter freden. Et stort antall av dem som motsatte seg slik repatriering, og ønsket i stedet å utvandre til Nord-Amerika. Blant dem som ville utvandre ser menn mellom 21 og 30 år uten kone og barn ut til å være til å være overrepresenterte, mens eldre menn med større familieforpliktelser og de aller yngste i større grad ønsket repatriering. Hvorvidt en person var gift eller ikke ser derimot ikke ut til å ha virket avgjørende på om vedkommende ønsket å reise hjem eller ikke. Faktisk var utvandningsprosenten for gifte menn høyere i mange alderskategorier enn utvandningsprosenten for hele utvalget. Det som i størst grad ser ut til å være avgjørende for om man ønsker å reise hjem eller ikke er hvorvidt personene hadde barn eller ikke, samt deres alder.

Når så mange valgte å ikke reise hjem kom det mer enn bare antydninger fra sovjetisk side om at dette var personer som hadde begått krigsforbrytelser og derfor var redde for å vende hjem. De både truet og lokket for å få flest mulig til å returnere, og en betydelig gruppe mennesker gjorde da også det. Beskyldningene om krigsforbrytelser har derimot blitt hengende ved denne gruppen, og omtales gjerne i faglitteraturen sammen med påstander om at det i Norge skal ha befunnet seg mange litauere som fungerte som fangevoktere i krigsfangeleirene. Jeg har gjennomgått mitt kildemateriale for å prøve å finne grunnlag for slike påstander, men har ikke funnet noe som kobler litauiske statsborgere til verken krigsforbrytelser eller vaktjeneste

i fangeleirer. Jeg har for øvrig heller ikke funnet noe som kan gjendrive påstandene, men jeg kan slå fast at dersom slikt virkelig forekom er det på det rene at memellenderne sannsynligvis hadde langt bedre muligheter for å begå slike handlinger enn de øvrige litauerne. Man kan heller ikke se bort fra at enkeltpersoner kan ha gjort seg skyldige i slike forbrytelser før de kom til Norge, blant annet fordi det blant litauerne skal ha vært enkelte som på et tidligere hadde tilhørt de såkalte selvforsvarsbattaljonene i Litauen. Kildene gir derimot ingen indikasjoner på at litauere begikk slike forbrytelser under sitt opphold i Norge.

Når vi ikke kan knytte litauere i Norge direkte til for eksempel selvforsvarsbattaljoner i Litauen skyldes dette manglende tilgang på mannskapslistene eller lignende fra dette området. Denne mangelen gjør det også vanskelig å knytte enkeltpersoner direkte til etablering eller omorganisering av tyske enheter i Litauen. Det lar seg derimot gjøre å koble enkeltpersoner til konkrete tyske kampanjer for å rekruttere personell, som for eksempel vervingen av personell til Luftwaffe eller etableringen av de såkalte *litauische Bau Bataillone*. Samlet sett kan slike koblinger sannsynliggjøre tilstedeværelsen av flere enheter av litauiske tvangsarbeidere i Norge. Når det gjelder memellendere er slike koblinger vanskeligere, da jeg ikke har informasjon om hvordan vervingen til tysk krigstjeneste foregikk i Memelområdet. Det er derimot lite som tyder på at de ble holdt samlet i egne enheter under oppholdet i Norge, og de har sannsynligvis blitt både rekruttert og utstasjonert etter samme retningslinjer som andre etniske tyskere i de tyskokkuperte områdene.

Slik forholdene var etter freden kunne samtlige litauiske statsborgere velge å motsette seg repatriering, og det ser dessuten ut til at personer fra Memelområdet har kunnet velge om de ville kategoriseres som litauere eller Memellendere. Dersom de valgte det siste ser dette ut til å ha redusert mulighetene de hadde til å slå seg ned i andre land enn Tyskland, i og med at Memellendere tilsynelatende ble regnet som tyske og følgelig ble behandlet på lik linje med øvrige tyskere som i 1945 ikke lenger hadde noe hjemsted innenfor den tyske statens grenser. Hvilken nasjonal merkelapp disse personene fikk ble på den måten avgjørende for hvilke land de kunne etablere seg i etter krigen, i og med at de som ble regnet som litauere ble tilbudt å utvandre til andre land i vesten. Mange av dem benyttet seg også av dette, og det virker sannsynlig at en del personer med svake bånd til hjemlandet har ansett sin situasjon som Displaced Person i 1945 som en mulighet til å utvandre og starte ett nytt liv i et ikke-kommunistisk land. Gjennom tidligere forskning kan man gjerne få inntrykk av at de motsatte seg repatriering fordi de fryktet for hva som ville skje dersom de reiste tilbake, og indirekte

antyder en slik tolkning at denne gruppen av mennesker hadde mer å frykte enn dem som frivillig reiste tilbake. Selv om slik frykt og usikkerhet nok har gjort seg gjeldende for samtlige, mener jeg likevel å ha tilbakevist slike tolkninger gjennom ved å påvise at alder og familiesituasjon var mest avgjørende for om en person ønsket repatriering eller ikke. Når Sovjetunionen under repatrieringsarbeidet virker særlig oppsatt på å sikre seg flest mulig litauiske borgere, både med lovlige og ulovlige midler, er ikke dette heller nødvendigvis et uttrykk for at litauerne hadde begått krigsforbrytelser. Sovjetunionen ønsket å sikre seg alle personene som var hjemmehørende innenfor landets grenser av 1945, noe de også i stor grad klarte. De eneste unntakene var personer med nasjonalitet og hjemsted som medførte at de ble beskyttet av de vestalliertes tolkning av Jaltaavtalen. Dette var i hovedsak baltere, og blant gruppen av baltere som befant seg i Norge var det klart flest litauere. Det er derfor naturlig at flertallet av konflikter omkring repatriering av påståtte sovjetborgere med grunnlag i de avvikende tolkningene av Jaltaavtalen dreide seg om litauere.

Sporene etter litauerne i de norske kildene slutter etter at de forlater landet og Sovjetunionen ikke lenger henvender seg til norske myndigheter for å få dem utlevert. Deres videre historie er å finne i utenlandske arkiver, i den grad dokumenter om denne gruppen i det hele tatt har blitt bevart. Denne historien lar seg dessuten dele i to, all den tid disse personenes holdning til repatrieringsspørsmålet etter all sannsynlighet hadde stor påvirkning på hva som senere skjedde med dem.

7.1 De som ikke motsatte seg repatriering

Når det gjelder de av litauerne som reiste hjem frivillig vet vi en del om hva som sannsynligvis skjedde med dem, selv om det har hersket en del uenighet om hvordan repatrierte sovjetborgere ble behandlet etter hjemkomsten. De mest pessimistiske forfatterne har hevdet at samtlige enten ble henrettet eller forvist til rene konsentrasjonsleirer i Sibir.³⁶⁶ Dette er blant annet en oppfatning som man ofte kan finne i norsk lokalhistorieskriving, hvor enkelte forfattere til og med har gått langt i retning av å hevde at flertallet av de repatrierte regelrett ble henrettet.³⁶⁷ Gjennomgang av sovjetiske arkiver har derimot i de senere årene med stor sikkerhet vist at dette ikke var tilfelle.³⁶⁸ Stalins ordrer nr.270 og 227 ble opphevet av Det øverste sovjet 7.juni 1945, og det ble gitt et generelt amnesti for en god del handlinger

³⁶⁶ Mugggerud & Lunde (2007): S. 62, Ulateig (1985): S. 143.

³⁶⁷ Soleim (2009): S. 314.

³⁶⁸ Abraham (2007): S. 179.

som hadde vært å betrakte som forbrytelser under krigen. Amnestiet gjaldt også krigsfanger opp til sersjants rang, med unntak av dem som hadde tjenestegjort som tyske politistyrker eller i Vlasov-hæren.³⁶⁹ Den mest kjente russiske historikeren som har studert de repatriertes skjebne er så langt Victor N. Zemskov. På grunnlag av arkivmateriale om 4,2 millioner sivile og militære repatrierte registrert i den sovjetiske etterretningstjenesten NKVDs arkiver innen 1.mars 1946 har han laget følgende anslag over hva som skjedde med dem etter at de ble returnert til Sovjetunionen³⁷⁰:

- 6,5% ble overført til spesialavdelinger innen NKVD
- 58% ble sendt hjem
- 14% ble sendt til militære arbeidsbataljoner
- 19% ble innkalt til militærtjeneste

*Kilde: Soleim – sovjetiske krigsfanger*³⁷¹

Denne oversikten viser at svært mange rett og slett fikk reise hjem, og står dermed i sterk kontrast til tidligere påstander om at så godt som samtlige enten ble henrettet eller sendt på straffarbeid. Antall henrettede personer figurerer i det hele tatt ikke som kategori i Zemskovs oversikt. Samtidig vet vi at slike henrettelser foregikk, og hvis vi summerer tallene i oversikten kommer vi bare til 97,5 %. Hva som skjedde med de resterende 2,5 prosentene fremgår ikke, og avviket kan derfor lett lede oppmerksomheten over på de manglende tallene for antall henrettede. På den andre siden kan forklaringen rett og slett være at det ikke forelå opplysninger om de resterende 2,5 prosentene. For øvrig gir ikke Zemskovs tall noen opplysninger om hvor mange av de repatrierte som senere ble deportert etter hjemkomsten, og hvor mange av disse som ikke overlevde deportasjonen.

Det som derimot er klart er at livet i Sovjetunionen kunne være svært vanskelig for personer som hadde vært i tysk tjeneste eller fangenskap under krigen. Det faktum at såpass mange sovjetborgere, frivillig eller ufrivillig, hadde vært i tysk tjeneste var i det hele tatt et såpass betent tema at man fra Sovjetstatens side lenge nektet å erkjenne at dette overhodet hadde funnet sted. I løpet av krigen benektet de lenge eksistensen av noe større antall av

³⁶⁹ Abraham (2007): S. 177.

³⁷⁰ Soleim (2009): S. 335.

³⁷¹ Soleim (2004): S. 398.

sovjetborgere innenfor de tyskokkuperte områdene,³⁷² og begynte ikke å innrømme dette før langt ute i 1944.³⁷³ Etter krigen var emnet på sett og vis tabubelagt fordi det ikke passet inn i den heroiske offisielle fremstillingen av hvordan hele det russiske folket hadde reist seg mot fascismen. Men samtidig var det allment kjent at mange hadde samarbeidet med tyskerne og at enda flere hadde vært i tysk fangenskap, og de personene dette gjaldt ble utsatt for omfattende stigmatisering og diskriminering. Mange måtte leve med konsekvensene av sitt opphold i vesten hele livet, og i mange tilfeller gikk det også ut over deres familiemedlemmer. For eksempel inneholdt et standard skjema for jobbsøknader spørsmål om hvorvidt søkeren hadde nære slektninger som var tidligere krigsfanger eller internerte, eller om vedkommende selv hadde vært i slikt fangenskap, så sent som i 1988.³⁷⁴

Forholdene var verst så lenge Stalin var i live, og etter hans død ble fangeopphold formelt sett regnet som krigsdeltakelse og medaljer ble utdelt til tidligere fanger som en anerkjennelse av deres innsats. De skal derimot fortsatt ha blitt nektet partimedlemskap, og dermed kan denne hendelsen bare tolkes som en delvis aksept av deres fortid som krigsfanger.³⁷⁵ Dette forbudet mot partimedlemskap må derimot sannsynligvis tolkes som gjeldende for personer som tidligere hadde mistet retten til medlemskap, siden enkelte fanger oppgir at de fikk beholde sitt partimedlemskap etter krigen.³⁷⁶ Ytterligere fremstøt i retning rehabilitering av tidligere fanger ble gjort av Boris Jeltsin på 1990-tallet. Han tok et oppgjør med flere av de mørke sidene ved Sovjetunionens krigshistorie, og utstedte i 1995 et dekret som skulle rehabilitere personer som hadde vært i tysk fangenskap. Der ble de sidestilt med fanger fra øvrige kriger og fremstilt som ofre for nasjonalsosialismen. Fra forskerhold har det derimot blitt hevdet at dette dekretet har blitt oppfattet som resultatløst av de tidligere fangene selv.³⁷⁷ Forsøket på rehabilitering må uansett tolkes som et ønske fra russiske myndigheters side om å rette opp igjen den gamle uretten mot de tidligere fangene.

7.2 De som motsatte seg repatriering

Samtlige av dem som motsatte seg repatriering, men unntak av noen få personer som ser ut til å ha fått opphold i Norge, ble sendt til Tyskland. Hva som skjedde med dem der fremgår ikke

³⁷² Steffenak (1995): S. 17.

³⁷³ Steffenak (2008): S. 151.

³⁷⁴ Soleim (2005): S. 140.

³⁷⁵ Soleim (2009): S. 321.

³⁷⁶ Mugerud & Lunde (2007): S. 58.

³⁷⁷ Steffenak (2008): S. 313.

av de norske kildene. Vi vet at de fleste håpet å senere kunne slå seg ned i Nord-Amerika, men det er ikke dermed sagt at de fikk gjøre dette. Det faktum at de ble relativt godt behandlet i Norge er ingen garanti for at det samme var tilfelle etter at de var blitt overført til allierte soner i Tyskland. Vi vet for eksempel at innen utgangen av 1945 var hele 98% av personer hjemmehørende innenfor Sovjetisk territorium repatriert. Til sammen skal de ha vært over 2 millioner mennesker.³⁷⁸ Dersom vi skal feste lit til disse tallene innebærer det at bare noe i overkant av 40.000 mennesker hadde unngått repatriering ved inngangen til 1946, og da var repatrieringsprosessen fortsatt ikke avsluttet. Hvis vi sammenligner med norske tall vet vi at det befant seg rundt 100.000 mennesker fra sovjetisk område i Norge under krigen.³⁷⁹ Av disse døde rundt 16.000, 84.000 ble repatriert og rundt 1.600 ble overført til vestallierte okkupasjonssoner fordi de i henhold til de vestalliertes tolkning av Jaltaavtalen ikke kunne repatrieres mot sin vilje. Prosentmessig stemmer antallet sovjetborgere som unngikk repatriering i Norge over ens med tilsvarende tall i Europa, og det er derfor nærliggende å anta at de også senere unngikk å bli sendt hjem. Hvorvidt de derimot fikk innfridd sine ønsker når det gjaldt ønsket reisested er derimot usikkert. Herbert³⁸⁰ hevder at mange av dem ble værende i Vest-Tyskland som statsløse flyktninger, men hvor mange og hvilke deler av denne svært sammensatte gruppen av mennesker dette gjaldt har det ikke vært mulig å finne opplysninger om.

Uoverensstemmelsene med Sovjetunionen omkring de litauiske statsborgerne tok slutt da de siste av dem ble sendt til Tyskland. Hva som skjedde med disse personene senere går ikke frem av de norske kildene, og deres videre skjebne er like ukjent som skjebnen til de personene som valgte å reise tilbake til Sovjetunionen. Mine forslag til eventuelle videre studier i forlengelse av dette arbeidet er undersøkelser av hva som skjedde med disse to gruppene. Slike undersøkelser vil kreve at man ser nærmere henholdsvis tyske og russiske arkiver, samt i begge tilfeller sannsynligvis også litauiske arkiver. De vil for eksempel kunne gi svar på om personer som motsatte seg repatriering faktisk fikk slå seg ned der de ønsket, om medlemmene som ville returnere fikk anledning til det, og sist men ikke minst om de som frivillig valgte repatriering ble straffet for sitt opphold i Norge.

³⁷⁸ Herbert (1997): S. 381.

³⁷⁹ Soleim (2005): S. 11.

³⁸⁰ Herbert (1997): S. 381.

7.3 Summary

This study examines the presence of Lithuanian citizens in Norway during the Second World War, with the intent of distinguishing them from other displaced persons from Soviet controlled territories. It identifies 843 such individuals present in the country in 1945, based on information found in the archives left by the national repatriation authorities. This group consisted exclusively of men, and contained individuals with a variety of background stories. I counted among its ranks both volunteers, drafted personnel and victims of forced recruitment. All of them were organized in various German units. The majority of this national group was made up by ethnic Lithuanians, most of who were recruited for labor service against their will. A smaller minority consisted of Lithuanians of German decent, who had become subject to German draft laws after the annexation of Memel in 1939. They served as soldiers in various units within the German Wehrmacht.

Upon the German capitulation, the group of Lithuanians found themselves in a situation where a large number of them were given the opportunity to resist repatriation and instead chose relocation in the west. This was due to the way the western allies interpreted the Jalta agreement, which in their mind did not extend forced repatriation to citizens from nations occupied by the Soviet Union after the outbreak of war.

A large number of Lithuanians chose relocation, and this sparked considerable controversy in the early postwar years. The Soviet Union was fiercely opposed to the western interpretation of the Jalta agreement, and demanded the extradition of every individual whose home was located within their borders of 1945. Allied authorities in the west refused such repatriation, and the conflict reached considerable levels in Norway. The group of Lithuanians was at the center of this controversy, since they refused repatriation in large numbers. This widespread unwillingness to return home has been seen by some historians as an indication that a large number of these people feared reprisals upon their return, as a result of collaboration or even participation in war crimes. This perception can find support in claims made by some authors that Lithuanians were overrepresented among the Wehrmacht soldiers who volunteered as guards in POW-camps, and that Lithuanians were among the preferred nationalities when the Germans recruited such guards from the prisoner population. Such allegations were also forwarded by the Soviet authorities during the conflict over repatriation, but were all dismissed by the allied authorities. This study has tried to uncover any indications that the Lithuanians in Norway participated in war crimes or wide spread collaboration, but has not lead to any information that can support such claims. It seems that the determining factors when making the choice weather to return or not, rather were tied to the age and family

situation of the individual. Older men with a wife and children in Lithuania tended to want to go back, while younger men without such commitments tended to choose relocation to the west. The vast majority of these wanted to be sent to the United States or Canada.

7.4 Arkivkilder

- Brev fra finans- og tolldepartementet til Sosialdepartementet datert 15.juli 1946.
- Brev fra memellender til forlegningssjefen i Ørje interneringsleir, datert 24. januar 1946.
- Brev fra memellender til Sosialdepartementet, datert 28. april 1947.
- Brev fra Sosialdepartementet til Det kgl. Utenriksdepartement, datert 23. august 1946.
- Brev fra Sosialdepartementet til Det kgl. Utenriksdepartement, datert 23. august 1946.
- Brev fra Sosialdepartementet til Finans- og Tolldepartementet, datert 23. juli 1946.
- Brev til flyktnings- og fangedirektoratet fra Grefsrud fremmedleir. Datert 07. juli 1947.
- Brev til Sosialdepartementet, datert 28. april 1947.
- Digitalarkivet. Lister over personer som ble repatriert til Sovjetunionen i 1945.
<http://digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=krghfangl>.
- Lest: 01.02.2012.
- Nominal roll of ex Wehrmacht. Udatert liste over internerte fra Trolla leir i Trondheim.
- Notat datert 23. november 1946.
- Notat fra Repatrieringskontoret, datert 17. oktober 1945.
- Notat fra Repatrieringskontoret, datert 1. november 1945.
- Politirapport i forbindelse med avhør av en memellender, datert 03.06. 1947.
- Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 27.
- Riksarkivet. AEF, DP Assembly Center Registration Cards: Eske 31.
- Riksarkivet. Flyktnings- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84.

7.5 Litteratur

- Abraham, O.J. (2007): *"Forelebig udö!": sovjetiske krigsfangar, norske partisanar og russaren "Nils"*. Kapabel. Bergen.
- Andreyev, C. (1987): *"Vlasov and the Russian liberation movement: Soviet reality and émigré theories"*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Atamukas, S. (2001): "The Hard Long Road Toward the Truth: On the Sixtieth Anniversary of the Holocaust in Lithuania". I Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. Volum 47, No.4 Winter 2001. http://www.lituanus.org/2001/01_4_03.htm Lest: 01.05.2013
- Beevor, A. (2009): *"Stalingrad"*. Cappelen Damm. Oslo.
- Bethell, N. (1975): *"Den siste hemmelighet: tvangshjemsendelsen til Sovjet-Unionen 1944-1947"*. Aschehoug. Oslo.
- Boye, T. (2006): *"Litauen før og etter Sovjet: Historie og næringsutvikling"*. Baltic Business Development. Arendal.

- Bratbak, B. (2006): *"Polsk grinifange – norsk sjøkaptein: en beretning om polske Mietek og om andre polakker i Noreg under og etter den andre verdenskrigen"*. Commentum forlag. Sandnes.
- Damušis, A. (1998): *"Lithuania against Soviet and Nazi aggression"*. American Foundation for Lithuanian Research. Chicago.
- Dieckmann, C. (2005): *"Murders of prisoners of war and civilian population in Lithuania : 1941-1944"*. Margi Raštai. Vilnius.
- Dieckmann, C. (2006): *"The persecution and mass murder Lithuanian Jews during summer and fall of 1941"* Margi Raštai. Vilnius.
- Ekholm, C. (1984): *Balt- och tyskutlämningen 1945-46: omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen til Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare"*. Almqvist & Wiksell International. Uppsala.
- Enquist, P.O. (1969): *"Legionærene: en roman om utleveringen av balterne"*. Gyldendal. Oslo.
- Gaidis, H.L. (1998): *"A history of the lithuanian military forces in World War II 1939-45"*. Lithuanian Research and Studies Center. Chicago.
- Gaunt, D., Levine, P.A. & Palosuo, L. (2004): *"Collaboration and resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania"*. Peter Lang. Bern.
- Gerutis, (1969): *"Lithuania 700 years"*. Manyland Books. New York.
- Gyllenhaal, L. & Gebhardt, J.F. (1999): *"Slaget om Nordkalotten: Sveriges roll i tyska och allierade operationer i norr"*. Historiska media. Lund.
- Hauge, J.C. (1995): *"Frigjøringen"*. Gyldendal. Oslo.
- Haugland, M. (2008): *Do svidanija – på gjensyn!: dokumentarberetninger om sovjetiske krigsfanger"*. Commentum. Sandnes.
- Herbert, U. (1990): *"A history of foreign labour in Germany, 1880-1980: seasonal workers, forced laborers, guest workers"*. University of Michigan Press. Michigan.
- Herbert, U. (1997): *"Hitler`s foreign workers: enforced foreign labour in Germany under the Third Reich"*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Holtsmark, S.G. (1988): *"Mellom "russerfrykt" og "brobygging": Sovjetunionen i norsk utenrikspolitikk, 1940-1945"*. S.G. Holtsmark. Oslo.
- Jæger, Ø. (1993): *"Litauisk nasjonalisme: en moderniseringsstrategi"*. Norsk utenrikspolitisk institutt. Oslo.
- Kairienė, A. (2000): *"Lithuania: nature, history, culture, cities"*. R. Paknio leidykla. Vilnius.
- Kiaupa, Z. (2004): *"The history of Lithuania"*. Baltos lankos. Vilnius.

- Knezys, S. (2000): "Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.". http://www.genocid.lt/Leidyba/7/stasys_knezys.htm Lest: 01.05.2013.
- Kreyberg, L. (1978): "*Kast ikke kortene: i sanitet og utenfor, under krigen 1940-45*". Gyldendal. Oslo.
- Krogh, J. (2002): "Et nesten 60 år gammelt Litauen-minne funnet i Våler". I Litauen-Nytt ½-2002. <http://litauen-nytt.jankrogh.com/LNArkiv/LN42.pdf> Lest: 01.05.2013
- Larsson-Fedde, T., Lørdahl, E. & Torstad, J. (2005): "*German prisoners of war in Norway 1945-1947: and their prisoner mail*". Norwegian War and Field Post Society. Tårnåsen.
- Littlejohn, D. (1987): "*Foreign legions of the Third Reich: Poland, the Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Estonia, Latvia, Lithuania, Finland and Russia*". R. James Bender Publishing. San Jose.
- Misiunas, R.J. & Taagepera, R. (1993): "*The Baltic states: years of dependence 1940-1990*". Hurst. London.
- Muggerud, M. & Lunde, H. (2007): "*Russerne i Valebø*". Morten Muggerud. Skien.
- Overy, R.J. (1997): "*Russia's war*". Penguin. London.
- Pasjkurov, I. (1990): "*Tapte år: tilegnet Alma*". Falken. Oslo.
- Salisbury, H.J. (1979): "*Den ukjente krigen*". Cappelen. Oslo.
- Senn, A.E. (1966): "*The great powers: Lithuania and the Vilna question: 1920-1928*". E.J. Brill. Leiden.
- Soleim, M.N. (2005): "*Slavene fra øst: sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945*". IFS. Oslo.
- Soleim, M.N. (2004): "*Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: antall, organisering og repatriering*". Institutt for historie, Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Soleim, M.N. (2009): "*Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945: antall, organisering og repatriering*". Institutt for historie, Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- SSB (2013): "Norges offisielle statistikk (NOS) og andre publikasjoner 1828-1976". <http://www.ssb.no/a/histstat/publikasjoner/> Lest: 01.05.2013.
- Steffenak, E.K. (1995): "*Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene: (fra Norge i 1945): forspill og etterspill*". E.K. Steffenak. Bergen.
- Steffenak, E.K. (2008): "*Russerfangene: Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres historie*". Humanist forlag. Oslo.
- Sužiedėlis, S. (1989): "*History and commemoration in the Baltic: The Nazi-Soviet pact, 1939-1989*". Lithuanian American Community. Chicago.
- Sødal, H. (2006): "*Bare én vendte tilbake*". Fædrelandsvennen og Stiftelsen arkivet. Kristiansand.

Thorne, A. (1955): "*General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*". Oslo.

Ulateig, E. (1984): "*Falstad: en konsentrasjonsleir i Norge: et glimt av helvete*". Mortensen. Oslo.

Ulateig, E. (1985): "*Hjem til Stalin: skjebnen til 83000 russiske krigsfanger i Norge 1945*". Cappelen. Oslo.

Vardys, V.S. & Sedaitis, J.B. (1996): "*Lithuania: the rebell nation*". Westview Press. Boulder, Colorado.

Veum, E. & Brenden, G. (2010): "*De som falt: nordmenn drept i tysk krigstjeneste*". Vega. Oslo.

Wikipedia (28.02.13): "Volksliste". <http://en.wikipedia.org/wiki/Volksliste> . Lest: 01.05.2013.

Wyman, M. (1998): "*DP: Europe`s Displaced Persons, 1945-1951*". Balch Institute Press. Philadelphia.

Forsideillustrasjon

Bildet viser en stein fra Våler kommune med inskripsjoner som etter all sannsynlighet er utført av litauiske soldater eller arbeidere under krigen. Det er gjengitt med tillatelse fra Jan S. Krogh. Fotograf er Bjørn Tomas Kvam.